

चरित्र-११ सन १८७६

~~११~~ भवभूति
चरित्र.

(श्री प्रिंटर अण्ड स्टेशनर्स, ठाणे)

११
संक्र.

चर चरित्र

मं ११५

स्थळप्रत
म.प्र. सं. डाक.

म.प्र. सं. डाक.
मं. ११५
न.
मार्च १९५५

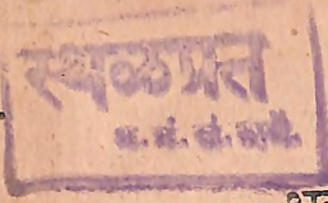
म.प्र. सं. डाक.
मं. ११५
न.
मार्च १९५५

Govind Karami
Graduates are foolish &
because

विषयक्रम.

भवभूतीचे खरे वृत्त—लौकिक दंतकथा—त्यांचे व कालिदासाचे
समकालीनत्व याविषयी वाद—प्रसंगोपात्त अवांतर विचार—भवभूतीचे
ग्रंथ—'मालतीमाधव'—'महावीरचरित'—'उत्तरगमचरित'—
वरील ग्रंथांतील नाट्यविशेष—भवभूतीचे ऋवित्यगुण—पदलालित्य
—शृंगारवर्णन—त्यापासून निघणारा तर्क—वीररस—करुण रस—
सृष्टिवर्णनाचा प्रकार—मानसिक वृत्तींच्या वर्णनाची उदाहरणे—उदात्त
रस—उपसंहार.

ता० ५ नोवेंबर १८७६.



भवभूति.

भवभूते: संबंधाद्ब्रूधरभूरेव भारती भाति ।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति प्रावा ॥ *

सप्तशती.

मागे कालिदासाविषयी लिहितांना असे म्हटले होते की, त्याजविषयी खात्रीची माहिती कोणतीही विलकुल मिळत नाही. फार तर काय, पण त्याची लोकोत्तर कीर्ति त्याच्या वेळेपासूनच जर न पसरती, व तो नाटकें न लिहिता, तर त्याच्या नुसत्या कौव्यांवरून त्याच्या नांवाचाही मागूस न लागता. भवभूतीस ही गोष्ट सर्वया लागत नाही. तो कोणत्या काळी होता, व कोठे राहात असे, वगैरे गोष्टींचा जरी कालिदासाच्या प्रमाणेंच अगदी पत्ता लागत नाही, तरी आपला कुलवृत्तांत तरी पुढील लोकांस समजावा अशी त्यानें तजवीज करून ठेविली आहे. त्याच्या तिहीं नाटकांच्या आरंभी पुढील मजकूर सांपडतो. दक्षिण देशांत पद्मपुर नामक नगरी डंबर नांवाचे तपोनिष्ठ ब्राह्मण राहत असत. त्यांच्या कुळांत गोपालभट्ट हा झाला. त्याचा पुत्र नीलकंठ, हा भवभूतीचा बाप. भवभूतीच्या आईचे नांव जातुकर्णी. भट्ट श्रीकंठ असेही नांव आपल्या कवीस पुढें मिळालें. खरा म्हणण्यासारखा भवभूतीचा वृत्तांत काय तो इतकाच. याशिवाय लोकांतही जी माहिती आहे ती केवळ कल्पनामय होय.

आपल्या लोकांत जुन्या संस्कृत कवींविषयी पुष्कळ दंतकथा आहेत. त्यांत भवभूतीविषयी असे सांगतात की, भोजराजाच्या पदरीं जे पुष्कळ पंडित होते त्यांत तोही होता; व कवित्वाविषयी त्याची व कालिदासाची मोठी स्पर्धा असे. हें केवळ सामान्यतः झालें; पण विशेषतः असेही

* “भवभूतीच्या संबंधावरून पाहतां सरस्वती ही पर्वताची कन्या म्हणजे पार्वतीच असावी असें वाटते. कारण एरवीं त्याच्या करुणरसानें पाषाण कसा रडायस लागेल !”

सांगतात कीं, **भवभूती**चे 'उत्तररामचरित' नाटक वाचून **कालिदास**ास अतिशयित विस्मय झाला, व त्या आनंदभरांत तें नाटक मस्तकीं धरून तो धन्य धन्य म्हणून नाचला. तसेंच त्या नाटकांतील पहिल्या अंकांत

किमपि किमपि मंदं मंदमासत्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।
आशियिलपरिरंभव्याष्टैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ॥

असा **भवभूती**चा मूळचा श्लोक होता; तो **कालिदास**ाने वाचून कवीस असे सुवाटिले कीं, शेवटल्या चरणांतील 'एवं' या पदाच्या जागी 'एव' असे पद घातल्यास अर्थ विशेष खुलेल. * या सूचनेवरून **भवभूती**नेही तसेंच पाठांतर केले, व तोच पाठ अद्याप चालत आहे, असे सांगतात.

वरील मनोरंजक आख्यायिकेत केवळ असंभाव्यच असे काहीं नाहीं; कां कीं, त्या नाटकाची योग्यता अशीच आहे कीं, 'शाकुंतल' नाटकाकारानेही तें मस्तकीं धरावे; तसेंच विशाल बुद्धीशी सहज जी निरभिमानता तीही **कालिदास**ाचे ठायी पूर्ण असावीशी दिसते. परंतु लिहावयास परम खेद वाटतो कीं, **भवभूती**ची नाटके कवीश्वरांच्याही शिरीं जीं चढलीं तीं अशा अल्पायासाने व अल्पावकाशांत चढलीं नाहींत;

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्द्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥

"सर्वांनी मस्तकीं धारण करावे हीच सुवासिक पुष्पाची स्वभावसिद्ध योग्यता; पायांखालीं तुडवून जागे ही नव्हे" हें खरे; परंतु जगांत याच्या उलट अनुभव आले आहेत. याच देशांत काय, पण सर्व देशांतही

* तो असा कीं, 'पूर्वोक्त प्रकारे बोलनां बोल । 'रात्रमात्र' संसली, पण गे एा संख्या नाहींत.' पूर्वपाठाचा अर्थ इतकाच होत होता कीं, 'अशा प्रकारे बोलत असतां रात्र संसली'; यापेक्षा वरील अर्थ अधिक सरस होय हें अर्थमर्मज्ञांस सहज समजण्यासारखें आहे.

अशा गोष्टी अनेक वेळां घडून आल्या आहेत कीं, खरी पारख करणारे रसिकजन नसल्यामुळे कित्येकांचे स्वाभाविक बुद्धिगुण उदयास न येतां तसेच अप्रसिद्ध राहिले, व कित्येकांस तर मूर्ख अरसिक अशा आपल्या काळच्या लोकांपासून सुदुःसह विटंबनाही सोंसणें भाग आलें. भवभूतीचीही अशीच दशा झाली हें त्याच्या नाटकांवरून स्पष्ट दिसतें. 'उत्तररामचरिता'च्या आरंभी सूत्रधार म्हणतो,

सर्वथा व्यवहर्तव्ये कुतो ह्यवचनीयता ।

यया स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥

“कोणी नांव ठेवल्या खेरीज जनांत राहणें हें फार कठीण आहे; स्त्रियांचें पातिव्रत्य व वाणीचें निर्दोषत्व हीं दोन लोकांस कधीं सहन होत नाहींत, त्यांत काहींना काहीं तरी व्यंग काढणें हा त्यांचा धर्मच.” तसेच 'महावीरचरितां'तील शेवटचें भरतवाक्य—

लोके नित्यप्रमोदं विदधतु कवयः श्लोकमाप्तप्रसादं

संख्यावंतोऽपि भूम्ना परकृतिषु मुदं संप्रधार्य प्रयांतु ॥

“प्रसादगुणयुक्त म्हणजे ज्यांचा अर्थ सरळ आहे अशीं मनोरंजक काव्यें कवी रचोत, आणि बुद्धिमान् पंडित तीं आदरपूर्वक वाचून त्यांचे गुण घेवोत.”

भवभूतीची त्याच्या वेळच्या लोकांत जर चहा असती व तो सर्वांचे प्रीतिपात्र असता, तर असे कृतघ्नपणाचे उद्गार त्याचे मुखांतून निघते काय !

पण हे कांडींच नव्हेत; यांहूनही अत्यंत खोलपासून निघालेला हृदयोद्गार 'मालतीमाधव' नाटकाच्या आरंभी आहे, तो वाचकांच्याही हृदयांत तसाच खोल गेल्यावांचून राहणार नाहीं:—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयंत्यवज्ञां

जानंतु ते किमपि तान् प्राति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा

कालोत्थयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

“जे कोणी आमची अवहेलना करून ती लोकांमध्ये पसरवितात

त्यांनीं असे समजावें कीं, हा माझा परिश्रम त्यांजकरितां मुळींच नव्हे; मजसारखेच ज्याचे मनोधर्म आहेत असा कोणी तरी पुढें मागे होईलच होईल,—कां कीं, काल हा अनंत आहे व पृथ्वीही तशीच विस्तीर्ण आहे ! ”

असमंजस लोकांनीं वास्तविक योग्यता न ओळखतां ज्यास क्षुद्रवत् लेखिलें अशा कविमणीची भविष्यरूप यथार्थ उक्ति वरच्या इतकी उदार व सकरुण कोठें तरी सांपडेल काय ! कल्पित सकरुण प्रसंगांचें वर्णन करून भवभूति वाचकांस पुष्कळ ठिकाणीं द्रावितो, परंतु प्रस्तुत श्लोकांतील त्याची स्वतःचीच खरी स्थिति वाचून जसा हृदयास द्रव येतो तसा वरील कोणत्याही प्रसंगां येत नसेल !

वरील पद्यें वाचून कालिदास व भवभूति यांचें समकालीनत्व अंमळ संशयाचेंच खरें असे वाचकांस वाटल्यावांचून राहणार नाहीं; कां कीं, ज्याच्या अद्वितीयत्वानें ‘अनामिकेचें नांव यथार्थ झालें’ * तो कोणीकडे; व ज्याची एकंदर लोकांत कीर्ति होणें तर दूरच, पण कवितेचा नुसता रसज्ञही ज्यास कोणी न भेटल्यामुळें ‘कालाच्या अनंतत्वावर व पृथ्वीच्या विस्तारावर’ कायती भिस्त ज्यास ठेवावी लागली तो विचारा कवी कोणीकडे !

पण या शिवाय दुसऱ्याही अनेक गोष्टी आहेत, त्यांवरून वरील वादाचा बहुधा निर्णय होतो. त्याही येथें सविस्तर सांगणें अवश्य होय.

कालिदास व भवभूति हे समकालीन नव्हेत असें मानण्यास पाहिला मोठा आधार हा कीं, पाहिल्याची कीर्ति प्राचीन काळापासून ही आबालवृद्धांत सुद्धां असून दुसऱ्याची केवळ पंडितांत मात्र आहे. कालिदासावर त्याच्या जिवंतपणींही लोकांची इतकी विलक्षण भक्ती जडली होती कीं, त्याचें म्हटलें कीं सर्वांनीं त्यास अतिशयित मान द्यावा. ‘विक्रमोर्वशी’ नाटकांत आरंभीं सूत्रधार सर्वास इतकीच विनांति करतो,

“ प्रणयिषु दक्षिण्यवशादयवा सद्दस्तुवहुमानात् ।

शृणुत जना अवधानात् क्रियामिमां कालिदासस्य ” ॥

“ हे प्रेक्षकजनहो ! या नाटकांत जीं नायक व नायिका आहेत त्या

* मागील निबंध पहा—पृष्ठ २६

विषयी आदरयुक्त बुद्धि धरून, किंवा ही सत्कृति **कालिदासाची** होय हें मनांत आणून आमच्या नाट्यप्रयोगाकडे लक्ष्य द्या. ”

या सूत्रधारोक्तीत व वरील दोहोंमध्ये केवढा फरक आहे ! बरें, जर **कालिदास** स्वतः त्या वेळच्या लोकांस इतका वंद्य होता, तर ज्या कवींची कृति त्यासही शिरसावंद्य झाली तो कवी तर त्यांस किती पूज्य असावा ! पण असा सुखसोहळा भोगणें विचाऱ्या **भवभूतीच्या** नशीबी कधीही आलें नाहीं हें त्याच्या नाटकांवरून अगदी स्पष्ट दिसत आहे.

भवभूतीस राजाश्रय होता हेंही म्हणणें सयुक्तिक दिसत नाहीं; कारण तसें असतें तर त्याच्या तिन्ही नाटकांचा प्रयोग कालप्रियनायाच्या यात्राप्रसंगीच कां व्हावा ? * **कालिदासाच्या** कोणत्याही नाटकाच्या आरंभी रंगभूमीच्या स्थलाचा उल्लेख नाहीं, यावरून सहज अनुमान होतें कीं, त्यांचा प्रयोग राजांच्या दरवारी वगैरे होत असेल. तसा भाग्योदय **भवभूतीचा** कधीही न झाल्यामुळे यात्रादि लोकसमाजांच्या प्रसंगीच आपल्या नाटकांचा प्रयोग त्यानें करविला असावा असें वाटतें. पण याहूनही सबळ प्रमाणें खुद्द नाटकांमध्येच आहेत. **कालिदासाच्या** सर्व ग्रंथांतून संस्कृत भाषेचें शुद्ध व सार्धें स्वरूप दृष्टीस पडतें. वाक्यांची रचना सरळ, तीत कृत्रिमत्वाचा लेशही नाहीं; तसेच शब्दही सुबोध असून समास थोडथोड्याच शब्दांचे. **कालिदासाचे** ग्रंथ सारे धुंडाळले तरी चार पांचांवर पदे एका समासांत थोड्याच ठिकाणीं सांपडतील. उदाहरणार्थ 'मेघदूत' काव्यांत पहा. ते मंदाक्रांता या दीर्घ वृत्तांत रचले असतांही त्यांतील समास प्रायः लहान लहानच आहेत. पण ही भाषेची सरणी **भवभूतीच्या** नाटकांतून दृष्टीस पडत नाहीं. **बाण, श्रीहर्ष** इत्यादि पुढील कवींनीं लांब लांब समासांची जी कृत्रिम रचना हळू हळू प्रचारांत आणली तीच त्यांत मधून मधून नजरेस येते. तसेच 'मालतीमाधव' नाटकांत बौद्धमताच्या स्त्रियांस मुख्य पात्रांत घातल्या आहेत व कापालिक इत्यादि घोर पंथांचा ही संबंध आणला आहे. पण अशाविषयी यत्किंचित् संबंधही **कालिदासाच्या** काव्यांत कोठेही आढळत नाहीं. 'मृच्छकटिक,' 'प्रबोध-

* वरील स्थलाचा उल्लेख प्रस्तुत कवींच्या तिन्ही नाटकांच्या आरंभीं सांपडतो.

चंद्रोदय, ' नागानंद ' इत्यादि नाटकांत व ' दशकुमारचरित ' वगैरे ग्रंथांत मात्र त्या वेळच्या लोकस्थितीचे कांहीं स्वरूप दृष्टीस पडते. यास्तव भवभूतीस कालिदासाच्या वेळचा मानण्यापेक्षां वरील ग्रंथ ज्या काळी झाले त्या सुमारास तो होता हें मानणें अधिक सयुक्तिक दिसते. शिवाय, भवभूतीच्या नाटकांत कालिदासाच्या ग्रंथास अनुलक्षून लिहिलेले व त्यांतील कांहीं शब्द घेतलेलेही आढळतात. 'मालतीमाधवा'च्या दुसऱ्या अंकांत—

“ कामंदकी । अयि सरले किमत्र मया भगवत्या शक्यम् । प्रभवति प्रायः कुमारिकाणां जनयिता दैवंच । यच्च किल कौशिकी शकुंतला दुष्यंतमप्सराः पुरुरवसं चकमे इत्याख्यानविद आचक्षते । वासवदत्ताच राज्ञे संजयाय पित्रा प्रदत्तात्मानमुदयनाय प्रायच्छदित्यादि । तदपि साहसकल्पमित्यनुपदे एवायमर्थः । ”

या भाषणांत ' शाकुंतल ' व ' विक्रमोर्वशी ' या नाटकांचा व ' मेघदूता ' दि ग्रंथांतून प्रसिद्ध जी वासवदत्ता व उदयनराजा यांची गोष्ट तिचा संबंध आणला आहे हें उघड आहे.

तसेच त्याच नाटकाच्या नवव्या अंकांत मालतीच्या विरहानें वेडा झालेला माधव दाखविला आहे. तो अंक ' मेघदूत ' व ' विक्रमोर्वशी ' नाटकाचा चवथा अंक यांवर धोरण ठेवून कवीनें लिहिला असावा असें कित्येक ठिकाणीं भासते.

' महावीरचरिता 'च्या सातव्या अंकांत:—

“विभीषणः । देव

एते ते सुरसिंधुधौतदृषदः कर्पूरखंडोज्वलाः
पादा जर्जरभूर्जवल्कलभृतो “ गौरीगुरोः पावना. ” *

* कार्यां सैकतलीनहंसमिथुनस्रोतोषहा मालिनी
पदास्तामभितो निषण्णहारिणा 'गौरीगुरोः पावनाः'

•त्याच अंकांत पुनः

सुग्रावः । ** 'उत्खातत्रिभुवनकंटको' ऽतिदृष्य-
होर्दंडांचितमाहिमाप्ययं निकारः ।
देव्याश्च प्रतिशमितस्तथात्र संधा
निर्व्यूढा प्रगुणाविभीषणाभिषेकात् ॥

यासारखेच सादृश्य आणखीही कित्येक ठिकाणी वारकाईने पाहूंगे-
ल्यास सांपडेल असे आम्हांस वाटते.

वरील वाद आमच्या वाचकांस बहुधा रुचणार नाही, व मागे सांगितलेल्या मनेवेधक आख्यायिकेच्या विरुद्ध नी प्रमाणे वर दाखविली ती वाचून त्यांचा फार हिरमोड होईल. पण या गोष्टीस इलाज नाही. या जगांत सत्यत्व व मनोहरत्व या गुणांचे साहचर्य नेहेमीच आढळते असे नाही; यास्तव ज्यास निवळ सत्यासच घरून चालावयाचे असेल त्यास अनेक प्रसंगी मनाचा मोठा धडा करून आपल्या अत्यंत प्रिय मतांवर व स्वाभाविक वृत्तीवरही सत्यप्रीत्यर्थ पाणी सोडावे लागते. आतां जर कोणी असे विचारतील कीं, वरील गोष्ट खऱ्यासारखी दिसत असून तीस अगदीं नवीन बनावलेलीच कशी म्हणावी! व तशीही म्हटली, तर ती रचणाराचा हेतु तरी काय! तर यांवर आमचे उत्तर इतकेच आहे कीं, हा प्रकार फालिदास व भवभूति यांच्याच संबंधें किंवा या देशांतच केवळ आढळतो असे नाही. मनुष्याच्या मनाची सर्वत्र अशी प्रवृत्ति दिसून येते कीं, कोणी दोन अति विख्यात मनुष्य असले म्हणजे त्यांची कोणत्या तरी प्रसंगाने सांगड घालून द्यावी. त्यांतूनही ते फार पुरातन असले म्हणजे तर कल्पकांच्या कल्पनाशक्तीस चांगलेच फावते. मनुष्यास अत्यंत स्वाभाविक अशी ही मनोवृत्ति सर्व राष्ट्रांच्या आद्यविद्याभूत अशा कथासमूहांत [ज्यास इंग्रजीत Mythology म्हणतात त्यांत] फार उत्कृष्ट रीतीने दिसून येते. ती अशी

** 'उत्खातलोकत्रयकंटके' ऽपि
सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकथनेऽपि ।
त्वा प्रत्यकरुमात्कलुषप्रवृत्ता-
वस्थेव मन्युर्भरताघञ्जे मे ॥

कीं, मनुष्य अज्ञानदर्शेतच असतां ईश्वरदत्त बुद्धीचा जेव्हां हळू हळू त्याचे ठायीं विकास होऊं लागतो, त्या वेळेस चंद्रसूर्यादि आकाशांतील तेजस्वी पदार्थ, तसेच समुद्र, पर्वत, नद्या इत्यादिकांकडे बघून तो यकृत होतो, व आपणाहून फार वरिष्ठ अशा या सर्व देवताच आहेत अशी पूज्यत्वाची बुद्धि त्यांविषयी त्याचे ठायीं सहज उद्भवते. मग आपले सर्व धर्म त्यांजमध्येंही कल्पून तो त्यांचीं नातीं व परस्पर संबंध जोडूं लागतो. याप्रमाणें एकदां आरंभ झाला म्हणजे पितृपुत्रपरंपरेनें त्याच कथांचा विस्तार होऊन पूर्वोक्त कथासमूह बनतो. हिंदु, ग्रीक, रोमन इत्यादि सर्व राष्ट्रांच्या प्राचीन कथासमूहाचे विषय सृष्टींतील भव्य व रमणीय पदार्थच आहेत, व त्यांची परस्पर तुलना हा अर्वाचीन भाषाभिज्ञांस मोठा मनोरंजक विषय झाला आहे. असो; याप्रमाणें ही मनोवृत्ति मनुष्यास केवळ अंगभूत असून तशीच प्रबलही आहे, व थोर पुरुषांविषयी लोकांत ज्या गोष्टी चालत आलेल्या असतात त्यांत प्रायः हें बीज बरेच असतें. 'दशकुमार चरित' नामक ग्रंथाचा कर्ता दंडी, ज्याचे नांव मागे एका श्लोकांत आले आहे, त्याची व कालिदासाचीही अशीच एक गोष्ट सांगतात; पण तीही पूर्वोक्त कारणांवरूनच केवळ असंभाव्य आहे इतकेंच नव्हे, तर शिवाय अप्रयोजक व ग्राम्यही आहे.* आतां परदेशांतील एक उदाहरण सांगतो. ग्रीक लोकांतला प्रख्यात तत्वज्ञ जो सोलन त्याची व प्राचीन लिडिया देशाचा अमितधनसंपन्न व भाग्यशाली राजा क्रीसस याचीही एक अद्भुत गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. पण अर्वाचीन इतिहासकार असे म्हणतात कीं, शकाच्या संबंधें या गोष्टीचा चांगला मेळ बसत नाही, व या कारणावरून ती गोष्ट सर्वप्रसिद्ध असतांही तीस ते प्रमाण मानीत नाहीत. याप्रमाणें या सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां संस्कृत भाषेच्या दोघां कविमणीविषयीही त्यांच्या कल्पनासृष्टिचतुर राष्ट्रांत वरील चित्तवेधक आख्यायिका परंपरेनें चालत आली आहे यांत नवल काय?

आतां या प्रसंगोपात्त विषयाच्या संबंधें एक मोठ्या महत्त्वाची गोष्ट येथें लिहिणें अवश्य वाटतें. ती ही कीं, अशा प्रकारच्या दंतकथा

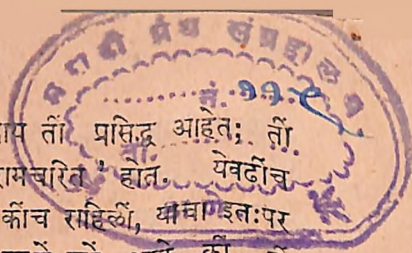
* हा पुढें दंडीच्या निबंधांत सांगण्यांत येईल.

खोट्या तर खऱ्याच, पण खोट्या म्हणून टाकाऊ नव्हेत; उलट्या विद्वानांनी आदरपूर्वक संग्रह करण्यासच त्या योग्य. का की, एक तर त्या मनोरंजक; व दुसरे असे की, प्रस्तुतः मिथ्या असतांही त्यांत सत्याचा एक मोठाच अंश असतो; तो हा की, त्यांत एकंदर लोकांचे मत सांक्षिप्त रूपाने असते. वरील भवभूतीविषयीची गोष्ट खरी असती, तर तिजवरून त्याची योग्यता इतकी मोठी दिसून न येती; पण ती अगदी खोटी आहे यावरून पुढील लोकांत त्याची केवढी चहा झाली असावी हे दिसते. जर तो कालिदासांच्या वेळेसच असता, तर ज्या लोकांनी 'शाकुंतल' व 'विक्रमोर्वशी' यांची वाहवा केली त्यांनाच 'उत्तररामचरित' व 'मालतीमाधव' यांचीही केली यांत काहीं मोठे विशेष नव्हते. पण तो कविसिंह गर्जन गेल्यावर जेव्हां पुष्कळ वेळ चोहोंकडे सामसूम झाले, व तशी गर्जना पुनः होणे कठीण असे वाटू लागले; तेव्हां पहिल्याची आठवण देणारा, किंबहुना त्याहूनही प्रचंड, असा दुसऱ्याचाही गंधार नाद ऐकू येऊ लागला, ही वरीक चमत्काराची गोष्ट खरी !

वर जो कवीने आपल्या वृत्तांत लिहिला आहे व आपल्या काळच्या लोकांचा अधिक्षेप केला आहे, त्यावरून तो आत्मश्लाघादोषास पात्र होतो असे कित्येकांस वाटेल यांत संशय नाही. पण अंमळ विचार केला तर ही समजूत सर्वथा चांगली आहे असे थोड्यांसच वाटेल. कवींची वगैरे फार प्रसिद्धि म्हटली म्हणजे त्यांच्या मरणानंतरच होऊ लागते; कारण त्यांच्या जिवंतपणी त्यांचा उत्कर्ष न साहून मत्सर करणारे फार, सारज्ञ असून निर्मल बुद्धीचे असे फारच विरळा. तेव्हां आपणाविषयीचा यथास्थित वृत्तांत लिहून ठेवणारा त्यांस दुसरा कोण मिळणार ? व मिळावा हे शक्यही नव्हे; कारण एकाचे अंतर्गत दुसऱ्याने कसे लिहावे ! हे सर्व समजूनच कित्येक थोर मनुष्यांनी स्वचरित्रे लिहून ठेविली आहेत, व त्याप्रमाणेच सर्वांनीही जर ठेविली असती तर जगास केवढा अमूल्य लाभ होता ! समजा की, सध्या इंग्लंड देशांत कोणास शेक्सपीयर कवीचे स्वरचित सविस्तर चरित्र सांपडले, तर त्याच्या प्रती घेण्यास सर्व देशांतील लोकांच्या काय उज्या पडतील ! असो; असा प्रघात पूर्वी पासून असता तर दुसराही एक अनर्थ बराच टळता. तो हा की, क्षेपके नवीन जोडून घालण्यास व दुसऱ्यांचे विचार उपटून आपलेसे

म्हणावेण्यास जसे क्षुद्र ग्रंथकारांस फावले तसे फावले नसते. यावरून पाहतां महान् ग्रंथकारांचे स्वतःविषयींचे लेख दूषणार्ह नव्हेत, तर त्यांपासून फार उपयोगही आहे, असे दिसून येईल. इतर संस्कृत कवि, व विशेषतः नाटककार, यांनीही आपली नावे बहुधा ग्रंथांत घातलेली आढळतात. 'मुद्राराक्षस,' 'मृच्छकटिक' इत्यादि नाटकांत व 'कादंबरी' वगैरे काव्यांत तर त्या त्या कवींनी आपआपणाविषयी आरंभी वरेंच लिहिलेले ही आढळते. यास्तव याच संबंधें **भवभूतीस** दोष देणें अगदी गैर आहे.* आतां हे खरें कीं, **कालिदासाचे** नांव त्याच्या नाटकांशिवाय बाकी कोणत्याही त्याच्या ग्रंथांत सांपडत नाहीं, व त्यांतही जें त्यानें घातले आहे तें केवळ नाटककारांच्या रीतीस अनुसरूनच होय असे दिसते. पण **कालिदासाची** गोष्ट अगदी निराळी होती. त्याच्या काव्यांतून जे त्याचे काहीं अंगचे गुण झळकतात त्यांत शालीनता प्रमुख आहे खरी; परंतु त्याच्या कृति आधींच सर्वमान्य झाल्यामुळे ती शोभून गेली, व स्वगुणप्रस्तावनेचें जें अश्लाघ्य कर्म त्याचा प्रसंगच मुळीं उडाला. **भवभूतीची** स्थिति तशी अनुकूल नसल्यामुळे स्वतःविषयी लिहिणें या शिवाय त्यास दुसरा उपायच उरला नाहीं. तसे तो न करता तर त्याच्या नांवाचा लोप होऊन ग्रंथ बुडण्याचेंही भय होतें; व या भयास्तवच कोठें सगळाले श्लोक, कोठें एक एक दोन दोन चरण, व कोठें नुसते शब्दच, त्यानें तिहीं नाटकांत साखे घातले असावे असेही अनुमान होतें. सारांश, या दोहों कवींची या संबंधें तुलना करूं गेल्यास चालणार नाहीं. तथापि लोकमान्यतेच्या संबधानें गुणिजनांच्या ज्या अत्यंत भिन्न अशा दोन अवस्था होतात त्यांची उत्कृष्ट उदाहरणें वरील दोन होत; व दोन्हीही मजेचीं असून ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहेत. आपल्या सहज लीलांनीच वश झालेल्या युवजनांस पाहून सुंदर कुमारिकांचें लाजेनें खाली पाहणें जसे चित्तास मोहून टाकतें, त्याप्रमाणेंच अर्भकांचा आपणाविषयी अनादर पाहून त्यांकडे त्यांनीं फेकलेले तिरस्काराचे कटाक्षही मनोहर होणार नाहींत काय ?

* या विषयावर सामान्यतः पुष्कळ विवेचन केलेले पाहणें असल्यास 'निबंधमाला' अंक १६ (गर्व) हा पहावा.



भवभूतीच्या नावाने तीन नाटकेच काम ती प्रसिद्ध आहेत; ती 'मालतीमाधव,' 'महावीरचरित' व 'उत्तररामचरित' होत. येवढीच त्याने मुळी लिहिली, किंवा लिहिल्यांपैकी इतकीच राहिली, याबाबतः परनिश्चय होणे बहुधा अशक्यच होय. तरी इतके खरे आहे की, ही तिन्ही त्यानेच रचिली. एक तर, त्या सर्वांवर त्याचे नांव आहे म्हणून; व दुसरे कारण नुकतेच वर सांगितले आहे की, सर्वांत काही श्लोक वगैरे सारखेच सांपडतात. आतां भवभूतीने कालिदासाप्रमाणे काव्येही लिहिली की नाही हाही वाद सहज उत्पन्न होतो. पण याचाही निर्णय करणे वरच्याप्रमाणेच बहुधा दुर्घट आहे. तरी 'मालतीमाधव' नाटकाच्या आरंभी मूत्रधाराच्या भाषणांत 'भवभूतिनामा कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु वर्तमानः' ('भवभूति नांवाचा कवि, ज्याचा आम्हां नाटक करणारांशी स्वभावतःच अत्यंत स्नेह आहे'—) असे जे घातले आहे त्यांत मूळचा काही विशेष अभिप्राय जर असला, तर आपल्या कवीची नाटकांकडे जात्याच प्रवृत्ति होती असे म्हणण्यास आधार होऊन वरील गोष्टीचा काहीसा उलगडा पडेल. तसेच त्याच्या नाटकांची आधी सर्वया अवज्ञा झाली असूनही ती पुढे काही काळाने सर्वोत्कृष्ट ठरली, यावरून ही कदाचित् असे अनुमान करता येईल की, भवभूतीचा स्वभावतःच इकडे कल असून आपले बुद्धिसर्वस्वही त्याने इकडेच खर्चिले असवे. असो; एकंदरीत ही गोष्ट संशयात्मकच खरी.

'मालतीमाधव' या नाटकास बाकीच्या दोहोप्रमाणे पुराणांतील कथेचा आधार नाही; त्यांतील गोष्ट केवळ कवीच्या कल्पनेचीच होय. तिचा सारांश येथे सांगतो. भूरिवसु व देवरात हे दोघे मित्र होते. ते आपल्या गुरूजवळ विद्याभ्यास करीत असतां परस्परांचा असा संकेत झाला की, आपणांस मुलगा व मुलगी अशीं अपत्ये झालीं असतां त्यांचा परस्पर विवाह करावयाचा. पुढे भूरिवसु हा पद्मावतीच्या राजाचा प्रधान झाला, व देवरातासही विदर्भ देशाच्या राजाने आपला दिवाण केला. दैवयोगेकरून त्यांच्या मनांत होते तसेच झाले; भूरिवसूस मालतीनामे कन्या झाली, व देवरातास माधवनामे पुत्र झाला. ही प्रस्तुत नाटकांतील नायिका व नायक होत. दोघे वयाचीं झाल्यावर कृतसंक-

ह्याप्रमाणें त्यांचें लग्न व्हावयाचें; पण मध्येच एक मोठी अडचण येऊन पडली. ती अशी की, नंदन नामेंकरून पद्मावतीच्या राजाचा एक आवडता सचिव होता; त्यानें मालतीकरितां तिच्या बापाकडे राजाकडून मागणी घालविली. भूरिवसु मोठ्या चिंतेत पडला, व आतां तोड कोणती काढावी हें त्यास कांहीं सुचेना. या संकटसमयीं त्याची पूर्वीची गुरुवहीण कामंदकी, जिच्या समक्षच अपत्यसंबंधाविषयीं दोघां मित्रांचें झोळणें झालें होतें, तिनें त्याचें कार्य आपल्या अंगावर घेऊन तें मोठ्या चातुर्यानें तडीस नेलें. तिनें आपलें अंग न दाखवितां आपल्या दासीकडून माधव व मालती यांचें अनेक प्रसंगांवरून प्रथमतः परस्परांवर प्रेम जडाविलें. मग एके दिवशीं मालतीच्या समाचारास म्हणून जाऊन तिनें सहज माधवाची गोष्ट काढिली, आणि त्याच्या गुणांचें वर्णन करून त्याचा कुलवृत्तांत ही प्रसंगवशात् मालतीस कळविला. तेणेंकरून माधवाच्या कुलीनतेबद्दलचा मालतीचा संशय फिटून तिचा त्याविषयींचा पूर्वीचा अनुराग फारच दृढ झाला, व दुसरा वर जो नंदन त्याविषयीं द्वेष होऊन आपल्या बापाची केवळ स्वार्थावरच दृष्टि आहे असा तिच्या मनांत संशय आला. पुढें मालतीचा नंदनार्शी विवाह ठरून तिचें माधवावरील प्रेम तीस जन्मभर हृदयशल्य होण्याचा रंग दिसूं लागला. माधवासही असा आशाभंग झाल्यामुळें सर्व जग शून्य भासूं लागलें. इकडे उभयपक्षांची लग्नसमारंभाची सर्व तयारी झाली;—पण इतक्यांत चामुंडोपासक कपालकुंडलेनें आपला गुरु जो अघोरघंट त्याच्या मंत्रसिद्धीस्तव देवीस बळी देण्याकरितां मालतीस उचलून आकाशमार्गानें नेलें. ती आपल्या वाड्याच्या उंच मजल्यांत निजली होती, आणि आतां जागी होऊन पाहते तों आपणास बळी देण्यास सिद्ध केले आहे! तिनें मोठ्यानें किंकाळी फोडली,—ती माधव निराशेनें उदास होऊन स्मशानांत फिरत होता त्याच्या कार्नी आली. मग मोठ्या त्वरेनें तो चामुंडेच्या देवळांत गेला, आणि अघोरघंटाचा वध करून त्यानें मालतीस सोडविलें. इतक्यांत वाड्यांत ही मालती नाहींशी झाल्याचा बोभाट झाला होता, व लोक चोहोंकडे शोधास लागले होते. मग ती या देवळांत सांपडल्यावर लग्नाचा थाट निघाला. कामंदकीनें माधव व त्याचा मित्र मकरंद यांस ग्रामदेष्टेच्या देवळांत लपवून ठेवून, तीस वंदन करण्याकरितां मालतीस तेथें आणावी

असे सांगून ठेविले होते. त्याप्रमाणे मोठ्या परिवारासह मालती वाजत गाजत देवीच्या दर्शनास आली. मग देवळांत गेल्यावर तिची अत्यंत प्रिय सखी लवंगिका हिच्या गर्ळी पडून मालती माधवाचे गुण व उपकार आठवून रडू लागली; आणि प्राणत्यागाचा निश्चय करून त्याविषयी तिने अनुमोदन द्यावे म्हणून तिच्या पायांही पडू लागली. इतक्यांत लवंगिकेने खुणाविल्यावरून माधव तिच्या जागी येऊन उभा राहिला. तरी मालतीचे डोळे पाण्याने भरून आले असल्यामुळे तीस काहींही संशय आला नाही. शेवटी लवंगिकाच समजून तिने माधवास मिठी मारली, आणि आपल्या मनांतिल सर्व हितगुज त्यास सांगितले; आणि ही माधवाने गुंफिलेली बकुलमाला मालतीच्या जीविताची खूण म्हणून यां निरंतर आपल्या हृदयाशी वागवावी अशी विनवणी करून तिच्याच गळ्यांत आपल्या बुद्धीने तिने ती माळ घातली. पण वर पाहतांच माधवास ओळखून ती चपापली व लाजून मार्गे सरली. इतक्यांत कामंदकी आंत येऊन, तिने मालतीस व माधवास आपल्या मठाकडे चोर वाटेने लावून दिले. तेथे अवलोकिता नामक आपल्या शिष्यिणीकडून तिने अगोदरच लग्नाचे साहित्य करून ठेविले होते. इकडे मालतीचा साज मकरंदावर घालून त्यास कामंदकीने भूरिवसूच्या वाड्यांत नेले, व कोणासही संशय येऊ न देतां त्याचा नंदनाशी विवाह केला. नंदनाची मदयंतिका म्हणून बहीण होती; व तिचे प्रेम मकरंदावर आर्घाच जडले असून, वाघाच्या तडाक्यांतून तिला त्याने अकस्मात् सोडवल्यापासून तर ते फारच दृढ झाले होते. तिची व मकरंदाची गांठही याच संधीस चमत्कारिक रीतीने पाडली आहे. नंतर कृतसंकेताप्रमाणे ती दोघे, लवंगिका, व कामंदकीची दुसरी शिष्यीण बुद्धिरक्षिता, अशी चौघे मध्यरात्री वाड्यांत चोहोंकडे सामसूम झालेले पाहून मठाकडे चोरून निघाली. पण वाटेने नगरच्या रखवालदारांनी त्यांस अडवले; तेव्हां मकरंदाने तिघां स्त्रियांस माधवाचा हुज्या कलहंसक याच्या बरोबर मठाकडे लावून देऊन आर्पण एकटा त्यांशी मारामारी करित राहिला. पुढे माधवही ते वर्तमान ऐकतांच आपल्या मित्राच्या साहाय्य आला. दोघांनी रखवालदार पुष्कळ असतांही त्यांचा अगदी मोड केला. तो त्यांचा पराक्रम पाहून नगरच्या राजाने त्यांस बहुमानाने आपणाकडे बोलाविले, आणि

त्यांचा सगळा वृत्तांत ऐकून घेऊन, नंदन व भूरिवसु यांनी आपली बही-
 ण व आपली कन्या अशा अनुक्रमे त्यांस द्याव्या असे ठरविले. याप्रमाणे
 राजसत्कार पावून मोठ्या आनंदाने माधव व मकरंद कामंदकीच्या मठाक-
 डे आले;—पण पाहतात तों मालती नाहीं. लवंगिका वगैरे तिच्या सख्या
 दूर झाल्याशा पाहून कपालकुंडलेने तीस अकस्मात् उचलून नेले होते;
 व माधवाचा सूड उगवण्याकरतां तीस ती मारणार इतक्यांत त्याच श्रीप-
 र्वतावर कामंदकीची एक पुरातन शिष्याण सौदामिनी नामे करून तपश्च-
 र्या करीत होती, तिने मधे पडून तीस सोडविले. इकडे माधव मालतीच्या
 विरहाने वेडा होऊन मकरंदासहवर्तमान तिच्या शोधार्थे रानोमाळ
 फिरूं लागला. फिरतां फिरतां दुःखभार सहन न होऊन त्यास मूर्च्छा
 आली, तेव्हां मकरंदास जिवाचा अतिशयित त्रास येऊन तो क-
 ड्यावरून खाली नदीत उडी टाकावयास सिद्ध झाला. तों सौदामिनी
 योगावले करून तेथे प्रकट झाली, आणि मकरंदाचे निवारण करून
 तिने मालतीच्या जीवताची खूण जी बकुलमाला ती मकरंदास दाखविली.
 इतक्यांत वाऱ्याची गार झुळूक सुटून माधवही सावध झाला, व उन्माद-
 भरांत वायूची प्रार्थना करावयास लागून तो अंजलि करून उभा राहिला.
 तों सौदामिनीने तो योग्य प्रसंग जाणून त्याच्या हातांत ती माला अ-
 कस्मात् टाकली. माधवाने ती तत्क्षणी ओळखली, व तेणेकरून
 त्याच्या चित्तास धीर आला. पुढे सौदामिनी प्रगट होऊन तिने माल-
 तीचे वर्तमान त्या दोघांस सांगितले. शेवटी कामंदकी, भूरिवसु, व लवंगि-
 कादि मालतीच्या सख्या, यांसही मालतीचा कोठेंच थांग न लागल्या-
 मुळे अत्यंत दुःख झाले होते, त्यांचेही सौदामिनीने आश्वासन केले, व
 मालतीस आणून भेटविली. नंतर सर्वास मोठा आनंद होऊन दोन्ही
 वधूवरांच्या लग्नाचा सोहळा झाला.

याप्रमाणे प्रकृत नाटकाचे संविधानक होय. हे बरेच लांब असू-
 णी अगदी सरळ आहे; फार आढेवेढे घेतल्याने जसे एखादे विकट
 झालेले असते तसे नव्हे. शिवाय, यांतिल प्रसंग इतके चमत्कारिक
 व विचित्र कल्पिले असतांही ते परस्परंशी लवमात्रही विसंगत नाहींत.
 मूळचा कांहींही आधार नसून **भवभूती**ने अशी सुंदर गोष्ट रचली, या
 वरून त्याच्या अंगी कल्पकता गुण मोठा असावा असे वाटते; तसेच

कौपालिक पंयाचीं दोन पात्रें मधें घालून त्यांचा एकंदर संविधानकाशीं एक मेळ करून दिला आहे, इत्यादि गोष्टींवरून त्याचें चातुर्यही दिसून येतें. पात्रांचें स्वभाववैचित्र्य टळटळीत रीतीनें दाखवणें हें अंग संस्कृत नाटकांत, किंबहुना एकंदर संस्कृत कवितेंतही कमी; फार तर काय, पंग नाटकांत 'वेणीसंहार' व काव्यांत 'महाभारत' यांखेरीज उक्त गुण इतरत्र कोठेंही पूर्णपणें दृष्टीस पडत नाहीं असें म्हटलें असतां चालेल. प्रस्तुत नाटकांतही तो गुण विशेष म्हणण्यासारखा अर्थात् नाहींच; तरी प्रत्येक पात्राच्या ठायीं त्याच्या त्याच्या मानानें जे जे गुण असावेत ते ते उत्कृष्ट रीतीनें दाखविले आहेत. माधव व मकरंद यांचें शौर्य व परस्पर स्नेह; मालतीचा गंभीर स्वभाव व कुलाभिमान; लवंगिका, बुद्धरक्षिता व अवलोकिता यांचें भाषणपटुत्व; कामंदकीचा प्रौढपणा व चातुर्य; तसेंच अघोरघंट व कपालकुंडला यांचें क्रूरत्व; हे सर्व गुण यांत पूर्णपणें उतरले आहेत. यांतील मुख्य रस फार करून शृंगार आहे; तरी बहुतेक नाटकांतून जितका तो स्पष्ट व उद्दाम असतो तितकाही यांत दाखविला नाहीं. तो अगदीं नाजूक तऱ्हेचा असून मोठ्या प्रौढतेचा असा आहे. पहिल्या अंकांत मालतीची मदनोद्यानांत दृष्टादृष्टा झाल्यामुळें माधवास प्रथमतः कामविकार होऊन झालेला सर्व वृत्तांत तो मकरंदास सांगतो आहे, तो प्रसंग; सहाव्यांत मालतीस गार्ह्वर येऊन तिनें लवंगिकेच्या भ्रांतीनें माधवास आलिंगन दिलें व नंतर त्यास पाहून लाजली, तें; तसेंच आठव्याच्या आरंभीचा खुत्रीदार शृंगाराचा चुटका; हीं वरील गोष्टींची उदाहरणें होत. पण यांहूनही पांचव्या अंकातील प्रसंग कवीनें फारच चातुर्यानें घातला आहे. त्यांत भयानक, अद्भुत, वीर व करुण हे भिन्न भिन्न रस एकवट झाले आहेत, व त्यांत शृंगाराचाही जो भाग आहे तो उदात्तरूप असून अत्यंत शुद्ध आहे. निरनिराळ्या रसांची अशी एकात्मता फारच थोड्या ठिकाणीं सांपडेल यांत संशय नाहीं. मालतीचा नूदनशील विवाह टरला तेव्हां माधव निराश होऊन त्याच्या मनाची जी स्थिति झाली ती, तसेंच कपालकुंडलेनें तीस उचलून नेल्यावर तिचा विरह दुःसह होऊन जें त्यास अतिशयित दुःख झालें, तेंही त्या त्या प्रसंगांच्या हृदयोद्गारांनीं उत्कृष्ट दाखविलें आहे. वीभत्सर-साचेंही या नाटकांत एक प्रसिद्ध उदाहरण आहे. जेव्हां माधव निराश

होऊन स्मशानांत संध्याकाळच्या समयीं फिरत होता, त्या वेळेस पिशाचांच्या चेष्टा त्याच्या दृष्टीस पडल्या त्यांचें तो वर्णन करीत आहे, तें तें होय. याप्रमाणें बहुधा सगळे रस कवीनें यांत आणले आहेत, व त्यांचा परिपाकही तसाच उत्कृष्ट उतरला आहे. मधें मधें कोठें कोठें वर्णन आहे तेंही सुंदर आहे, व विशेषतः नवव्या अंकांत सौदामिनी आकाशमार्गानें चालली असतां पद्मपुराजवळील वनश्रीचें वर्णन करते आहे, तें तर फारच बहारीचें आहे. या नाटकांत रचनेच्याही संबंधें एक विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे, तो इतर थोड्याच नाटकांत सांपडतो. संस्कृत काव्यविषयक ग्रंथांत नाटकांत अंक अमुकच असावे असा निर्बंध नाहीं; यास्तव इंद्रजी नाटकाप्रमाणें त्यांत पांचच अंक नेहेमी नसून ते दहा पर्यंतही क्वचित् आढळतात. तसेंच सांप्रत नाटकांत आहे; व बाकीच्या दोहोंत नसून यांतच हा विशेष असण्याचें कारण ही उघड आहे. तें हें कीं, संविधानक फार लांब पडलें, तेव्हां सहा सातच अंकांत तें आटपायासारखें नव्हतें. तरी या नाटकाचा प्रयोग करूं गेल्यास त्यास नेहेमी पेक्षां ज्यास्त वेळ लागेल असें वाटत नाहीं, कारण पृष्ठांच्या मानानें पाहतां तें इतरां येवढेंच सुमारे आहे.

‘महावीरचरित’ हें नाटक रामायणाच्या सर्वप्रसिद्ध कथेवर रचलें आहे. तरी त्यांतील कथानकाहून याचें संविधानक फारच निराळें बांधलें आहे, यास्तव तें येथें संक्षेपानें सांगतों. विश्वामित्र दशरथाकडे जाऊन यज्ञविघ्ननिवारणार्थ राम व लक्ष्मण यांस आपल्या आश्रमास घेऊन आला. त्यानें जनकराजासही यज्ञसमारंभ पाहण्यासाठीं निमंत्रण केलें होतें, पण त्यास स्वतः येण्यास न पावल्यामुळें त्यानें आपला भाऊ कुशध्वज व कन्या सीता आणि ऊर्मिला अशा तिघांस तिकडे पाठवून दिलें. याप्रमाणें प्रथमतः विश्वामित्राच्या आश्रमांत या दोन राजपुत्रांची व राजकन्यांची गांठ पडली. इतक्यांत रावणाकडून एक राक्षस कुशध्वज व विश्वामित्र यांकडे सीतेविषयीं मागणी घालण्याकरितां आला, त्याचें स्वागत करून त्यांनीं त्यास तेथें बसविलें; तों ताटकेचा भयंकर शब्द ऐकूं आला. तेव्हां विश्वामित्राच्या आज्ञेवरून रामानें तत्क्षणीं तिचा वध केला, पुढें कुशध्वजानें शिवधनुष्यही तेथें आणविलें. तेंही रा

माने मोडल्यावरून त्या दोन्ही कन्या राम लक्ष्मण यांस अनुक्रमे द्याव्या असा संकेत ठरला. इतके झाल्यावर रावणाकडील राक्षस भयचकित व निराश होत्साता चालता झाला, व लंकेस पोचल्यावर त्याने झालेला वृत्तांत रावणाचा आज्ञा व अमात्य जो माल्यवान् त्यास सांगितला. तो ऐकतांच माल्यवानास मोठी चिंता लागली, व तेव्हांपासून रामाचा घात करण्याविषयी तो नाना उपाय योजूं लागला. प्रथमतः महेंद्रद्वीपास जाऊन त्याने परशुरामास शिवधनुष्याचा वृत्तांत सांगितला, व त्याबद्दल रामाचा सूड उगविण्याविषयी त्यास उत्तेजन दिलें. परशुरामही परम-क्रुद्ध होऊन मिथिला नगरीस आला. तेव्हां रामाशी युद्ध न करण्या-विषयी विश्वामित्र व वशिष्ठ त्याची विनंती करूं लागले, पण तो कांहीं केल्या आपला आग्रह सोडीना. तें पाहून जनकाचा पुरोहित शतानंद फार संतापला, व दोघांची बोलाचाली होऊन शतानंद परशुरामास शा-पोदकानें भस्म करणार इतक्यांत दशरथराजानें त्याचें निवारण केलें. पुढें रामानेंच स्वतः येऊन परशुरामास युद्धास बोलाविलें, व दोघांचा समरप्रसंग होऊन परशुराम पराभव पावला. याप्रमाणें माल्यवानाची पाहिली मसलत फसल्यावर त्याने पुनः दुसरा बेत मांडला. तो असा कीं, शूर्पणखेस मंथरेच्या शरीरांत संचार करावयास सांगून तिजकडून रामास वनांत घालविण्याविषयी कैकेयीची बुद्धी फिरविली; व विराध, खर इत्यादिकांस रामाचा नाश करण्याविषयी ताकीद देऊन वानरांचा राजा जो वाली त्यासही अनुकूल करून घेऊन तेंच सांगितलें. इकडे पर-शुरामानें शस्त्रसंन्यास करून दंडकारण्यांतील मुनिजनांचें राक्षसांपासून रक्षण करण्याचा अधिकार रामाकडे सोंपविला, व आपण तपश्चर्येस नि-घाला. रामानेही तो मोठ्या आनंदानें पत्करला, व त्यामुळेंच कैकेयीने दिलेल्या वनवासाचें त्यास रयत्किंचित्ही दुःख वाटलें नाहीं. दंडकार-ण्यांतील खरदूषणवधादि वृत्तांत, तसेंच सीतेचें हरण, हें सर्व जटायु व संपाति यांच्या भाषणांत सुचविलें आहे. पुढें राम व लक्ष्मण हे दोघे अरण्यांतून सीतेचा शोध करीत फिरत असतां विभीषणाकडून श्रमणा नांवाची एक स्त्री त्याचा लेख घेऊन आली, त्यांत त्याने रामाचा आश्रय मागितला होता. रामानें तो लेख मान्य केला, व सीतेविषयी तुला कांहीं वातमी आहे काय असें तीस विचारलें. तिनें इतकेच सांगितलें कीं,

सीतेने एक वस्त्र खाली टाकलें तें सुग्रीव, विभीषण, हनूमान् इत्यादिकांनीं तुमच्या स्नेहास्तव आपणांपाशीं ठेवलें आहे. हें समजतांच दोघे किष्किंधानगरीकडे चालले. पुढें रामाचें व वालीचें युद्ध होऊन वालीनें मरणसमयीं सुग्रीव व अंगद यांस राज्याधिकार देऊन रामाचें व सुग्रीवाचें अग्निसाक्षिक सख्य करविलें. यानंतर झालेल्या लंकादहनादि गोष्टी नाटक संप्रदायाप्रमाणें कोठें पडद्यामागील भाषणांत, कोठें पात्रांच्या भाषणांत वगैरे सुचविल्या आहेत; व थोरल्या युद्धप्रसंगाचें इंद्र व चित्ररथ यांच्या संभाषणाच्या रूपानें वर्णन केलें आहे. शेवटल्या म्हणजे सातव्या अंकांत आरंभीं लंका शोकाकुल होत्साती आली आहे, व नंतर अलंका म्हणजे कुबेराच्या नगरीची देवता येऊन तिचें सांत्वन करिते. शेवटीं पुष्पक विमानांत राम, सीता, लक्ष्मण, व सुग्रीवविभीषणादि बसून अयोध्येकडे निघाले आहेत, व वाटेनें राम निरनिराळ्या प्रसंगांचा पूर्वीं घडलेला वृत्तांत सीतेस निवेदन करित आहे. नंतर अयोध्येस पोचल्यावर भरताची भेट होऊन रामास राज्याभिषेक झाला.

वरील संविधानकावरून सहज दिसून येईल कीं, प्रकृत नाटकास रामायण केवळ आधारभूत मात्र आहे, वरकड सर्व रचना केवळ कवीच्याच कल्पनेची होय. मूळच्या कथेंत व सांप्रत संविधानकांत पहिला मोठा भेद असा आहे कीं, परशुरामाशीं व वालीशीं जें रामाचें युद्ध झालें, तसेंच त्यास वनवासांत जावें लागलें, इत्यादि गोष्टी स्वतंत्रपणें घडल्या असतांही, त्यांचा घाट माल्यवानानें कपटानें घातला असें येथें कल्पिलें आहे. व असें आपल्या चतुर कवीनें कां केलें याचें कारणही आमच्या सुद्ध वाचकांच्या मनांत तेव्हांच आल्यावांचून राहणार नाहीं. तें हें कीं, वरच्यासारख्या गोष्टी कितीही पुष्कळ असल्या तरी त्यांचें पृथक् वर्णन काव्यांत केलें असतां चालतें; पण त्या परस्परांशीं असंबद्ध असल्या मुळें व नाटकाचें मुख्य पर्यवसान,—जसें येथें रामरावणयुद्ध—त्यावर त्यांचें धोरण मुळींच नसल्यामुळें, त्या नाटकांत तुटक तुटक दिसतात; आणि नाटकाचा प्रधान गुण जें वस्तैक्य* त्याचा भंग होतो. याप्रमा-

* (Unity of Action). नाटकाच्या संविधानकांत जें कृत्य असतें त्यास 'वस्तु' अशी संस्कृत पारिभाषिक संज्ञा आहे; त्याचें 'एक्य' म्हणजे सर्व भागांचा एकमेकाशीं मेळ.

जेच दुसरेही फेरफार जे कवीने केले आहेत ते असेच समंजस प्रकारचे आहेत. विश्वामित्र ताटकेस पाहून भ्याला, रावण शिवधनुष्य उचलून त्यास प्रत्यंचा चढवीत असतां उलथून पडला, परशुराम क्रुद्ध होऊन आला असतां दशरथाची भयाने गाळण झाली, इत्यादि गोष्टी मनास प्रशस्त वाटणाऱ्या नव्हेत, यास्तव त्यांचा प्रसंगच मुळीं उडवून कवीने निराळीच रचना केली आहे. परशुरामाचा स्वभावही जसा निर्दय व अत्युग्र दाखविलेला असतो तसाच केवळ येथें दृष्टीस न पडतां बराच सौम्य दिसतो. तसेच वाली व सुग्रीव यांचें वैर, त्यांतून पाहिल्याचा दांडगेपणा, व त्यांशीं रामानें केलेलें कपट, या गोष्टींचाही या नाटकांत मागमूस देखील बिलकूल दिसत नाहीं. याप्रमाणें नाटककारांच्या सांप्रदायास अनुसरून भवभूतीनें संविधानकाच्य चमत्कार करण्याकरितां व पात्रांचे ठायीं उदात्तशीलता दाखविण्याकरितां मुळची रामायणांतील कथा आपणास हवी तशी पुष्कळ ठिकाणीं बदलली आहे.

प्रस्तुत नाटकाच्या नांवाप्रमाणें त्यांत वीररसच मुख्यतः आहे; व आरंभीं सभासदपेक्षित गुणांचें वर्णन करित होत्साता सूत्रधारही तसेच म्हणतो,

महापुरुषसंरंभो यत्र गंभीरभीषणः ।

प्रसन्नकर्कशा यत्र विपुलार्याच भारती ॥

अप्रकृतेषु पात्रेषु यत्र वीरः स्थितो रसः ।

भेदैः सूक्ष्मैरभिव्यक्तैः प्रत्याधारं विभज्यते ॥

“ अभिनय करावयाच्या पुढील नाटकांत महापुरुषांचा गंभीर व भयंकर असा आवेश दाखविलेला असावा; भाषणें स्पष्ट, उद्दाम, व खुबीदार असावी; पात्रें उंच पदवीचीं असून त्यांचे ठायीं वीररस स्फुरत असावा, व तो त्या त्या पात्रांत त्यास शोभेल इतक्या बेताचा असावा.”

या प्रस्तावनेप्रमाणेंच यांतील सर्व गुण आहेत. कांहीं थोड्या ठिकाणीं मात्र शृंगाररसाची झंका आहे. याखेरीज इतर कोणताही रस ‘महावीरचरितां’त फार करून नाहींच म्हटलें असतां चालेल.

या नाटकांतील पात्रांच्या स्वभावांचें वर्णन येथें केले पाहिजे असें

नाहीं; कारण तीं सर्व प्रख्यातच आहेत. पुराणप्रसिद्ध किंवा इतिहासप्रसिद्ध कथेवर नाटक लिहिणारास येवढी गोष्ट आयती सांपडते कीं, वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या ठायी ज्या मनोवृत्ति त्यांस उभ्या करावयाच्या असतात त्या अगोदरच त्यांचे ठायीं सिद्ध असतात. इतकेंच मात्र कीं, संविधानक अप्रयोजक रीतीचें जुळून किंवा पात्रांचीं भाषणें त्यांस न शोभण्यासारखीं घालून, मूळच्या गोष्टीचीं रसहानि त्यांनें करतां कामा नये. त्याच्या अंगीं तसें चातुर्य असल्यास तीच गोष्ट त्यास सुधारतांही येते; व हा शेवटला प्रकार सांप्रत नाटकांत भवभूतीनें कोठकोठें व कसकसा केला आहे हें वर सांगितलेंच आहे. असो; प्रकृत नाटक कथांच्या कल्पनेप्रमाणेंच उत्कृष्ट उतरलेंही आहे, यास्तव अमुकच भाग उत्तम असा निर्देश करणें अशक्य होय. तथापि कांहीं स्थलांचें अंमळ विशेष वर्णन करणें अवश्य आहे. पांचव्या अंकाच्या आरंभीचा जटायु व संपति यांचा प्रवेश; तसेंच शेवटल्या अंकांत राम, सीता वगैरे पुष्पक विमानांत बसून सूर्यमंडळासन्निद्ध गेलीं, व पूर्ववृत्तांतस्मारक अशा दंडकारण्यावरून अयोध्येस परत आलीं, तो प्रसंग; हीं दोन्ही भव्य व उदात्तरसभरित आहेत. सहाव्या अंकांत सीतेविषयीं सोत्कंठ होत्साता रावण आला आहे; मग मंदोदरीस येतांना पाहून त्यांनें आपली मुद्रा छुपविली, व तिनें सांगितलेल्या सेतुबंधाच्या वृत्तांताचा उपहास करून तिचें आश्वासन केलें; पुढें त्याचा सेनापति प्रहस्त येऊन त्यांनें राम सैन्यासकट समुद्र तरून लंकेवर चाल करून आला हें वर्तमान रावणास स्पष्ट दोनदां सांगितलें असतांही त्यांनें धुंदीत ऐकलेंच नाहीं; इत्यादि गोष्टी मोठ्या चातुर्यानें घातल्या आहेत. त्यावरून रावणाचा गर्व, संकटाविषयीं उन्मादपूर्वक अनास्था, व अप्रासंगिक कामातु- रत्व हीं अगदीं रेखल्यासारखीं स्पष्ट दिसून येतात.

‘उत्तररामचरित’ हें भवभूतीचें तिसरें नाटक होय. याची मागील दोहोंपेक्षांही विशेष ख्याति असून कोणी कोणी तर यास सर्व संस्कृत नाटकांत उत्तम लेखितात. कालिदासाविषयीं याच नाटकाच्या संबंधें जी आख्यायिका परंपरेनें चालत आली आहे, ती नुकती वर सांगितलीच आहे; तीवरून भवभूतीस संस्कृतज्ञ पंडितांत केवढा मान आहे हें स्पष्ट

दिसून येते. हे नाटक मागील 'महावीरचरिता'स उत्तरभागरूप आहे. मागच्यांत रामायणकथा रामाच्या अभिषेकापर्यंत असून यांत ती बहुधा शेवटपर्यंत नेली आहे, तरी 'महावीरचरिता' प्रमाणेच यांतही मूळच्या कथेपेक्षा पुष्कळ ठिकाणी फेरफार केले आहेत. ते पुढील संविधानका-
वरून सहज लक्षांत येतील.

राम राज्यावर बसून काही काळ लोटल्यावर ऋष्यशृंगाने द्वादशवर्षी-
क सत्र आरंभिले. ऋष्यशृंग हा, रामाची बहीण शांता हिचा नवरा.
याने बोलावल्यावरून रामाच्या तिघी आया, वशिष्ठ व अरुंधती, अशीं
राजकुलांतील वडील माणसे तिकडे गेलीं. जनकराजा राम व सीता
यांस भेटण्याकरितां अयोध्येस येऊन कित्येक दिवस राहिला होता, तोही
नुकताच परत मिथिलेस गेला. त्यामुळे जानकीस खेद झालेला पाहून
तिच्या कर्मणुकीस्तव रामाने आपल्या सर्व वृत्तांताचा चित्रपट तयार कर-
विण्यास लक्ष्मणास सांगितले होते. तो घेऊन लक्ष्मण आला, व तीं
चित्रे अनुक्रमे करून तो दाखवीत असतां रामास त्या त्या वृत्तांताच्या
स्मरणाने पूर्वानुभूत हर्ष, विरह, शोक इत्यादि मनोवृत्तींचा पुनः एकवार
पहिल्याप्रमाणे अनुभव घडला. याप्रमाणे पाहतां पाहतां दंडकारण्यांती-
ल गोष्ठीपर्यंत जेव्हां आले, तेव्हां रामास जानकीवियोगाचे स्मरण असह्य
होऊन त्याने लक्ष्मणास थांब म्हणून सांगितले. सीतेस ती चित्रित
वनशोभा पाहून गर्भारपणामुळे असा डोहोळा झाला की, भागीरथीच्या
पवित्रतीरी जाऊन तेथील वनांत रहावे. मग तिची ती इच्छा पूर्ण
करण्यास रामाने लक्ष्मणास रथ तयार करण्यास सांगितले. लक्ष्मण
तिकडे गेल्यावर सीता चित्रदर्शनाने परिश्रांत होऊन रामाचा हात उशा-
शीं घेऊन निजली. इतक्यांत दुर्मुख नांवाचा रामाचा चोर बातमीदार
आला. त्यास रामाने लोक आपणाविषयीं काय बोलतात असे विचा-
रल्यावरून सीतेविषयींचा भयंकर लोकापवाद त्याने त्याच्या कानांत
सांगितला. तो ऐकतांच राम मूर्छित झाला, पण पुनः सावध होऊन
निरूपायास्तव त्याने सीतेस अरण्यांत सोडण्याविषयीं निश्चय केला. मग
त्या क्रूर संकल्पाप्रमाणे करण्यास त्याने दुर्मुखाकडून गुप्तपणे लक्ष्मणास
सांगवले. यानंतर यापुढील पुष्कळ वृत्तांत,—म्हणजे कुश व लव हे
जुळे मुलगे गंगेने स्वतः आणून वाल्मीकीच्या स्वाधीन केले; ब्रम्हदेवाने

वर दिल्यावरून तो आद्यकवि रामायण रचावयास लागला; वशिष्ठ अरुंधती व रामाच्या आया इतकीं जणें सत्रसमाप्तीनंतर वाल्मीकीच्या आश्रमांत येऊन राहिलीं; रामानें अश्वमेधास आरंभ करून घोडा सोडला, व त्या बरोबर सेनेसह वर्तमान लक्ष्मणाचा मुलगा चंद्रकेतु याची योजना केली— हा सर्व, वासंतीनांवाची *जनस्थानांत राहणारी वनदेवता व वाल्मीकीच्या आश्रमांत राहणारी तापसी आत्रेयी यांच्या परस्परसंवादांत सुचविला आहे. आत्रेयीनें शेवटीं हेही सांगितलें कीं, शंबूकनामक शुद्र या पंचवटींत स्वधर्मविरुद्ध तपश्चरण करून लोकांच्या अकालमरणादि अनर्थास कारण होत आहे असें आकाशवाणीनें सांगितल्यावरून राम त्यास दंड करण्यकरितां इकडे लवकरच येणार आहे. त्याप्रमाणें राम येऊन त्यानें शंबूकाचा वध करतांच तो दिव्य देह धारण करून प्रगट झाला. पुढें शंबूकाच्या भाषणावरून तें दंडकारण्य होय असें रामास समजून तो पूर्ववृत्तांत आठवून तेथील शोभा पाहूं लागला. नंतर अगस्त्याच्या आश्रमाकडून बोलावणें आल्यावरून त्या ऋषीच्या दर्शनास तिकडे गेला. तिकडून परत अयोध्येकडे जातांना रामानें आपलें पुष्पक विमान पुनः त्या दंडकारण्यांत थांबविलें, कीं पूर्वीचीं स्थळें पाहून सीताविरहाचें दुःख अंमळ हलकें करावें. परंतु तसें न होतां जनस्थानाच्या दर्शनानें त्याचें वियोगदुःख अधिकच जागृत मात्र होऊन त्यास मूर्च्छा आली. हा होणारा अनर्थ गंगेनें आर्धीच जाणून त्याच्या निवारणाचा उपायही योजून ठेविला होता. तो हा कीं, आल्या प्रभावा-नें सीतेस अदृश्य राहण्याची शक्ति देऊन तमसेस तिजजवळ ठेविली होती. यास्तव राम मूर्च्छित पडतांच सीता अदृश्यरूपानें त्याजवळ गेली, आणि तिच्या हाताचा परिचित स्पर्श होतांच राम सावध झाला. पण डोळे उघडून पाहतो तो जवळ कोणी नाहीं. तेव्हां फार खेद होऊन त्यास वाटले कीं, सीतेच्या निदिध्यासामुळें मला ही उगीच भ्रंती झाली. इतक्यांत वनदेवता वासंती घाबऱ्यां घाबऱ्यां रामाकडे आली; आणि सांगूं लागली कीं, सीतेनें पूर्वी ज्यास आपल्या हातानें वाढविलें त्या तरुण लहान हत्तीवर एक मोठा दुसरा हत्ती घाला घालीत आहे. तेव्हां त्यास

* सांप्रत ज्यास 'नाशिक' म्हणतात त्याच्याच भोंवतालच्या प्रदेशास प्राचीन काळां 'जनस्थान' असें म्हणत असत.

सोडविण्याकरितां राम त्वरेने तिकडे गेला. पण पाहतो तो तोच जय पावून आपल्या स्त्रीसहवर्तमान खुशाल जलविहार करित आहे. याप्रमाणेच इतर पशुपक्षीही पूर्वीच्या परिचयाचे त्याने पाहिले, व वासंतीने पूर्वीच्या अनेक प्रसंगांचे रामास स्मरण दिल्यामुळे त्या त्या औत्सुक्यादि वृत्ती त्याच्या मनांत उठल्या. बोलतां बोलतां सीतेविषयीही गोष्ट काढून तिचा परित्याग केल्याबद्दल वासंतीने केवळ हृदयभेदक अशा शब्दांनी रामाचा उपालंभ केला. रामासही सीतेचा समागम चिरकाल अंतरल्यावरून व घोर अरण्यांत तिची गति काय झाली ती मुळीच न कळल्यावरून अत्यंत गह्वर आला, व दुःखावेग सहन न होऊन मूर्च्छाही आली. तेव्हां पुनः पाहिल्याप्रमाणे सीतेने त्याच्या ललाटास आपल्या हाताने स्पर्श करून त्यास सावध केले, पण त्याच्या किंवा वासंतीच्या दृष्टीस पडली नाही. शेवटीं अश्वमेधाचा काळ अंतरेल यास्तव वासंतीस पुसून राम विमानांत बसून अयोध्येकडे निघाला. या पुढील स्थल वाल्मीकीचा आश्रम कल्पिला आहे. तेथे वशिष्ठ वगैरे मंडळी होताच, आणि जनकही वाल्मीकीस भेटावयास आला आहे. त्यांचा सीतेच्या भयंकर गतीस्तव शोक चालला असतां आश्रमांतील बटू पैकीं एक त्यांच्याकडे आला. त्यानें माझे नांव लव व वडील भावाचे नांव कुश असे सांगितले. आईबापांचीं नांवे विचारातां, तीं मला माहित नाहीत, आम्ही दोघे वाल्मीकिऋषीचे इतकेच काय ते आम्हांस ठाऊक आहे असे तो बोलला. तरी जनकास व कौशल्येस त्या मुलाच्या तोंडवळ्यावरून व चालचलणुकीवरून सीतेच्या व रामाच्या खुणा पटल्या. इतक्यांत त्या मुलाचे खेळगडी धांवत धांवत त्याकडे आले, आणि 'अश्व' या नांवाचा एक चमत्कारिक पशु आपल्या आश्रमांत आला आहे, तो तुला दाखवतो चल, असे म्हणून त्यास तिकडे घेऊन गेले. पुढे त्यानें तो अश्व धरून ठेवल्यावरून त्याचे रक्षक त्याच्यावर चालून आले. पण रामाची दिव्यास्त्रें त्यास जन्मतःच प्राप्त झाली असल्यामुळे त्यानें एकट्यानें सर्व सैन्याचा पराभव केला. ते वर्तमान ऐकून कुमार चंद्रकेतु त्याशीं भिडावयास आला. नंतर दोघांचीं वीर भाषणे होऊन युद्धप्रसंग झाला. हे सर्व राम शंबूकवध करून दंडकारण्याहून परत येण्याच्या आंत झाले. मग राम येतांच त्यानें दोघांस युद्ध थांबवि-

प्याविषयी आज्ञा देऊन आपणाकडे बोलाविले. चंद्रकेतूने लवाची फार प्रशंसा केली, व रामायणकथेचा मुख्यपुरुष हा असे समजतांच लवानेही रामास वंदन केले. पुढे कुशही तेथे येऊन रामास अनेक कारणांवरून आपल्या दोघां पुत्रांची ओळख पटली. शेवटीं वाल्मीकिऋषीच्या आज्ञेवरून लक्ष्मणाने गंगातीरी मोठा समाज बसण्यासारखी रंगभूमि तयार केली, व तेथे त्या कवीने रचलेल्या लहानशा नाटकाचा अप्सरांनी प्रयोग केला. हा प्रयोग सर्वासमक्ष करण्याचा त्या मुनीचा उद्देश असा की, सीतेस वनांत सोडल्यावर पुढे काय वृत्तांत झाला तो सर्वास विदित व्हावा. त्याप्रमाणे, सीतेने आपला देह गंगेत टाकला, तीस दोन पुत्र झाले, नंतर गंगेने व पृथ्वीने तिचे रक्षण करून दोघां पुत्रांस क्षात्र संस्कार करण्यास्तव वाल्मीकीच्या स्वाधीन केले, इत्यादि सर्व वृत्तांत त्या दृश्यकाव्यांत लोकांस प्रत्यक्ष झाल्यासारखा झाला. शेवटीं या उपनाटकांतील सीतेने पृथ्वीच्या पोटांत ठाव मागितला, व आंत गडप झाली. नंतर सर्व पडद्यांत गेल्या. परंतु लागलीच सर्वासमक्ष खरोखरीची सीता, गंगा व पृथ्वी अशा तिघी गंगेतून निघाल्या, व याप्रमाणे सीतेची शुद्धि सर्वां देखत सिद्ध झाल्यावर रामाने सीतेचा पुनः अंगीकार केला. शेवटीं वाल्मीकीने सर्वास आशीर्वचन केले आहे.

वरील संविधानकांत मुख्यतः दोन गोष्टी बदलून घातल्या आहेत. एक ही की, मुळच्या कथेत लव व कुश यांनी रामलक्ष्मणादिकांचा पराभव करून टाकला असे वर्णन असतां, येथे लव व लक्ष्मणाचा पुत्र चंद्रकेतु यांचाच मात्र युद्धप्रसंग आणिला आहे. तशीच दुसरी गोष्ट ही की, राम लक्ष्मण व सीता यांचा शेवट फार दुःखाचा झाला असतां येथे तो गोड झालासा दाखविला आहे. पहिला फेरफार करण्याचे कारण उघडच आहे की, नाटकाच्या नायकादि मुख्य पात्रांवर लाघव-दोष येत होता तो न यावा; व दुसरा तर अगदी आवश्यकच होय; कां की, दुःखपरिणामी नाटकांचा—ज्यांस इंग्रजीत 'ट्राजेडी' म्हणतात त्यांचा—प्रघात संस्कृतांत मुळीच नाही, व अशा प्रकारचा नाटकाचा शेवट असू नये अशाविषयी साहित्यशास्त्राचा स्पष्ट नियमही आहे. संविधानकाच्या इतर भागांची रचनाही अशीच चातुर्याने केली आहे. तीवरून मुख्य पात्रांच्या अंगचे उदात्त गुण कवीस स्पष्ट रीतीने दाख

त्रितां आले आहेत. सीतेवर रामाचा इतका जीवप्राण असतां, व चित्रपटावरून झालेल्या पूर्ववृत्तांतदर्शनानें तर त्याचें हृदय अत्यंत द्रवून प्रेमभरांत आलें असतांही दुर्मुख्याच्या तोंडून जनापवाद कार्नी पडतांच तें त्यानें तत्क्षणीं दगडाप्रमाणें कठीण केलें, व वशिष्ठाच्या निरोपास आणि आपल्या नुकऱ्याच केलेल्या कठोर प्रतिज्ञेस अक्षरशः अनुसरून सीतेनें निद्रिस्त असतां घातलेली मिठी मोठ्या क्रूरपणानें तत्काळ तोडली, व अत्यंत सद्गदित होऊन तिचा शेवटचा निरोप घेतला ! याचप्रमाणें दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकांतील प्रसंगही हृदयभेदक आहेत. त्यांवरून महाशय पुरुषांचें अंतःकरण समयविशेषीं, किंवाहुना एकेच वेळीं, 'बजाहून कठोर व कुसुमाहून मृदु' कसें असते तें कवीनें दाखविलें आहे. शंबूकवधाचा प्रसंग कवीस अवश्य घालावा लागला, कारण अशा कांहीं कामाशिवाय राजकार्य सोडून दंडकारण्यांत येण्यास रामास सवड कोठची ? तरी त्याच्या सदयत्वास विरुद्ध असें तें कर्म असल्यामुळे, व शिवाय रंगभूमीवर प्रयोग करण्यास अप्रशस्त, यास्तव त्याचा प्रसंग फार संक्षेपानें उडवून त्यास दिव्यपुरुषाच्या रूपानें लागलीच आणला आहे. तिसऱ्या अंकांत तर करुणरस जसा काय अवतरलाच आहे. दंडकारण्यांतील वनशोभा पाहून रामाचें मन द्रवलें, व तें स्थान पुष्कळ वर्षांनीं पुनः पाहिल्यामुळे जो जो पदार्थ त्याच्या दृष्टीस पडे तो तो पूर्ववृत्तांतस्मारक होऊन सीताविरहाचें दुःख जागृत करी. तद्द्वारांत सीतेची सखी वनदेवता वासंती हिचीही गांठ पडली आहे. पण याहूनही एक चमत्कारिक गोष्ट या अंकाच्या संविधानकांत कवीनें मोठ्या चातुर्यानें योजिली आहे. ती तर यांतील करुणरसास विशेष अनुकूल झाली आहे. ती सीतेची अदृश्यता होय. जिची घोर अरण्यांत काय गति झाली हें कांहींच न समजल्यामुळे रामाच्या हृदयांत दुःखाचे उमाळे येताहेत, तीच स्वतः पुढें उभी असतांही त्यास कळूं नये; व तिचाच परिचित हस्तस्पर्श झाला असतांही रामाच्या भाषणावरून त्यास उन्माद झाला अशी वासंतीस शंका यावी, व रामानेही ती व्यर्थ भ्रांतीच मानावी; या गोष्टी अत्यंत हृदयद्रावक होत, व यांच्या योगानें सीतेचा परित्याग केल्याबद्दलचा जो रामाचा कठोरपणा त्याचा अगदीं विसर पडतो. चवथ्या अंकास वाल्मीकीचा आश्रम हें स्थल अनेक कारणांनीं

फार समर्पक ज्ञालें आहे. राम व सीता हीं दोघें लहानपणापासून फार गुणाचीं असतांही त्यांस सुख म्हणून कधीं लागलेंच नाहीं व शेवटीं तर फारच भयंकर परिणाम झाला, हें पाहून कौशल्येस व जनकास पराकाष्ठेचें दुःख होऊन त्यांची चित्तवृत्ति उदास व विरक्त झाली असतां, त्यांचे हृदयोद्धार वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या हृदयावर स्थलौचित्यानें विशेष ठसविण्यास ऋषीच्या आश्रमाशिवाय दुसरें योग्य स्थान कोणतें सांपडणार ? तसेंच संसारांतील नानाविध दुःखाचे प्रसंग काढून भागलेला असा वृद्धवर्ग सशोक व संचित होत्साता एकीकडे बसला असतां, आश्रमाच्या दुसऱ्या बाजूस तेथील बटु अनध्यायास्तव निश्चितपणें व स्वच्छंदपणें खेळत असून त्यांत अगदीं दंग होऊन गेले होते, या दोन्ही गोष्टीही एकापुढें एक घातल्यानें परस्पर फारच शोभतात; कां तर संसारांतील या दोन अवस्था परस्परांहून अत्यंत भिन्न असल्यामुळें अशा ठिकाणीं त्यांचा भेद फारच ठळक रीतीनें दिसून विशेष खुलतो. पुढें लव येऊन सीतेविषयीं निराश झालेल्या जनकास व कौशल्येस त्याकडे पाहून सीतेचा हा पुत्र असेल अशी शंका उत्पन्न झाली वगैरे वृत्तांत; लवाचे खेळगडी येऊन त्यांनीं केलेलें घोड्याचें मौजेचें वर्णन; आणि राजपुरुषांनीं दटाविलें असतां इतर बटूंमध्ये व त्या तेजस्वी क्षत्रियकुमारांत तत्क्षणीं दिसलेलें अंतर, या सर्व गोष्टीही मोड्या खुबीनें आणल्यामुळें त्या ह्या अंकास शोभाप्रद झाल्या आहेत. असो. यापुढील शेवटल्या तीन अंकांचेही याप्रमाणें विशेष वर्णन करण्याचें प्रयोजन दिसत नाहीं. बरील संविधानकावरूनच त्यांविषयीं आमच्या चतुर वाचकांस बरीच कल्पना बांधतां येईल असें आम्हांस वाटतें.

‘ उत्तररामचरितांत ’ मुख्य रस म्हटला म्हणजे करुण होय, पाहिल्या अंकांत तो कोठें संभोगशृंगाराशीं, व कोठें विप्रलंभशृंगाराशीं, असा मिश्रित आहे. दुसऱ्याच्या शेवटीं पुनः विप्रलंभ शृंगाराशीं मिश्रित असून तेथे त्यास नुकता आरंभ मात्र झाला आहे. पण पुढील अंकांत त्याचा अगदीं कळस झाला आहे. चवथ्यांत जनक व कौशल्या यांच्या, व दुसऱ्याच्या आरंभीं वासंतीच्या, भाषणांत शुद्ध करुण रस आहे. पांचव्यांत व सहाव्याच्या आरंभीं वीर असून, दोघेही योद्धे कुमार असल्यामुळें त्यांचीं भाषणें विशेष मजेचीं वाटतात. शेवटल्या म्हणजे

सातव्या अंकांत आरंभी करुण व शेवटी अद्भुत रस आहे. याप्रमाणे प्रस्तुत नाटकांत कवीने करुणारसावर मुख्य धोरण ठेवून इतर केवळ प्रसंगोपात्त किंवा तदंगभूत असे आणले आहेत. हे सर्व या नाटकाच्या आंतील रचनेविषयी झाले. पण केवळ बाह्यतः पाहतांही यांतील निरनिराळीं स्यल्ले कवीने किती चमत्कारिक योजणी आहेत ती सहज वाचणारांच्या मुद्धां लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीत. कोठें ऋषींचा आश्रम, कोठें वनदेवतांची रम्य व भुव्य अरण्ये, कोठें विद्याधरलोकींचा दिव्य प्रदेश, कोठें सुरासुरादि सर्व भूतसृष्टीनें अधिष्ठित असा आश्चर्यभूत रंग, कोठें समरभूमि, अशा चित्रविचित्र स्थलांची कल्पना केल्यानें त्या त्या अंकांतील रस वाचकांच्या, व विशेषतः प्रेक्षकांच्या, मनांवर विशेष आल्हादकारक होण्यासारखा झाला आहे. प्रकृत नाटकांत सृष्टिवर्णनाचाही प्रसंग कवीने आणला आहे; तो दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकांत होय. या दोहों ठिकाणीं केलेले दंडकारण्याचे वर्णन फार सुंदर आहे. तसेंच कांहीं दुसऱ्या जागींही प्रसंगवशात् जेथे जेथे वर्णन करणें आले आहे तेथे तेथेही ते तसेंच उत्कृष्ट व समर्पक केले आहे. यांतील पात्रे बहुतेक रामायणावरून प्रसिद्धच आहेत; व येथेही त्यांचे उदात्त गुण तसें संविधानक योजून कवीने अधिक व्यक्त केले आहेत. याप्रमाणे अनेक गुणांनीं ' उत्तररामचरित ' फार रमणीय झाले आहे. व यांवरूनच ते एकदम रसिकप्रिय होऊन आजपर्यंत त्याचीच वाकीच्या दोहोंपेक्षां पूर्वीच्या पंडितांत विशेष प्रसिद्धि आहे; व ही त्याची ख्याति कालगतीबरोबर सतत वृद्धिगत होऊन **भवभूती**चे नांव दिगंतरींही जाऊन ते चिरकाल राहिल यांत तिळमात्रही संदेह नाही !

येथवर **भवभूती**च्या सर्व ग्रंथांविषयी—म्हणजे त्याच्या तीन नाटकांविषयी—झाले. आतां त्यांत जे कांहीं विशेष ठळक रीतीनें दिसतात ते अगोदर सांगून नंतर त्याच्या कवित्वगुणांचे एकंदरीत वर्णन करूं. संविधानकाच्या संबंधें पाहतां **भवभूती**च्या नाटकांत प्रथमतः हा एक मोठा विशेष दिसतो की, त्यांतील विष्कंभक अगदीं साधा

असतो. त्यांत आर्या नांदी म्हणजे मंगलाचरणच पाहा. बाकीच्या सर्व नाटकांतून हीस जितका डौल आणवेल तितका बहुधा आणलेला असतो-म्हणजे शिखरिणी, स्वर्गधरा, अशा प्रकारचे एकाद्रे दीर्घवृत्त घालून त्यांत अर्यांची व पदांची रचना खुबीची केली असते. तसेंच कित्येकांत अशा प्रकारचे एकच पद्य पुरेसे न होऊन अधिकही घातली असतात. उदाहरणार्थ 'वेणीसंहार'; या नाटकांत ही मंगलाचरणपद्ये सहा सात घातली आहेत. पण असे केल्याने प्रेक्षकजनांच्या कुतूहलाचा विघात होतो, यास्तव 'काव्यप्रकाश' नामक प्रख्यात साहित्यग्रंथांत त्यास दोष दिला आहे. असे; पण भवभूतीच्या 'महावीरचरित' व 'उत्तररामचरित' या दोन्ही नाटकांच्या आरंभीच्या नांदा अनुष्टुप् छंदांत असून अगदी साध्या आहेत. आतां हे खरे की, 'मालतीमाधवा'च्या आरंभी तीन दीर्घ वृत्ते घालून नांदी केली आहे, व त्यांत अर्यही चमत्कारिक व प्रौढ आणला आहे; पण ते केवळ प्रसंगविशेषानुरोधास्त-व किंवा नाटक करणाऱ्या मंडळीच्या आग्रहास्तव भवभूतीने केले असवे असे आम्हांस वाटते. बाकीच्या सर्व नाटकांतून पहिली पात्रे रंगभूमीवर आणण्यास कवीने अशी युक्ति केली असते की, सूत्रधार आणि नटी किंवा पारिपार्श्वक यांच्या भाषणाचा व पहिल्याने प्रवेश करणाऱ्या पात्रांचा कांहीं तरी संबंध घालून दिला असतो. कांहीं नाटकांत हा संबंध वस्तुतः नसून श्लिष्टपदांच्या योजनेने त्याचा आभास मात्र होण्याची तजवीज केली असते. पण भवभूतीच्या नाटकांत हाही प्रकार कांहींच आढळत नाही. विष्कंभक व पहिला प्रवेश हे अगदी विलग असतात. विष्कंभकांत सूत्रधार कवीचे वर्णन करून पुढील संविधानकाचे दिग्दर्शन करतो, व पहिली पात्रे कोण येणार हे प्रेक्षकांस सुचवितो. नंतर ती पात्रे येऊन नाटकास खरा आरंभ होतो. इतर नाटकांतूनही कवीचे वर्णन वगैरे अगोदर केले असतेच, पण यापुढे दोहोंत एक मोठाच फरक

असतो. भवभूतीच्या नाटकातील सूत्रधार आपले वाह्यत्व शेवटपर्यंत* राखतो; पण या दुसऱ्या नाटकांतून तसे नसून, तो ते मध्येच विसरतो, व पहिल्या येणाऱ्या पात्रांशी आपण परिचित आहो असे दाखवितो. हे नाटकरीत्या पाहतां विलक्षण होय; व हा दोष समजून तो आपल्या नाटकांवर न यावा म्हणून आपल्या कवीने विष्कंभकाचा चमत्कार करण्याकडे आपले चातुर्य मुळीच खर्चिले नसावे असे वाटते. हे एक; व दुसरे असे की, वरील वैपरीत्य वस्तुतः दोषरूप असताही मोठमोठ्या कवींनी† सुद्धा वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या मनास चमत्कार भासवण्याकरितां ते आपल्या कृतीत आणले आहे, यास्तव हवे त्यानेही तसे केल्यास चालण्यासारखे आहे, असे म्हणतां येईल खरे; तथापि एकच युक्ति पुष्कळांनी अनेक प्रकारांनी आधीच लढविली असल्यावर तीत अगदी रस राहत नाही; आणि जरी यथाकथंचित् श्लेष साधण्याकरितां वगैरे खटपट करून भवभूतीने तसा विष्कंभकाचा चमत्कार केलाच असता, तरी ते केवळ पूर्वीच्या कवींचे अनुकरण केल्यासारखे मात्र दिसते. या दोहो कारणांवरून, आमच्या मते, भवभूतीने आपल्या नाटकांतील विष्कंभक असे अकृत्रिम रचिले; व हीच रीत मूळची असावी हेही स्पष्ट

* कोणा कदाचित् भसा वाद घेतिल की, हे सूत्रधाराचे वाह्यत्व 'उत्तररामचरितांत त्याच्या निष्कृती पर्यंत ठेविले नाही; कां तर, तो व नष्ट यांचे सीतेविषयीच्या अपवादाबद्दल भाषण होऊन ते रामाकडे चालते झाले आहेत. पण अंमळ विचार केला असता सहज लक्षांत येईल की, त्या नाटकांत सूत्रधाराचा सूत्रधारपणा ६ एषो-उहं कार्यवशादायोधिक्स्तदानींतनश्च संवृत्तः' (हा मी आजच्या नाटकप्रयोगास्तत्र भयोध्याषासी व त्यावेळचा बनलों पहा !) असे म्हणताच गेला; व त्याचे आणि नटाचे पुढील भाषण रंगभूमीवरील पात्रांच्या प्रमाणेच समजावयाचे. नाटकाच्या कथानकास आरंभ करावयाचा हा प्रकार किती साधा व सुंदर आहे, हेही आमच्या मर्मज्ञ वाचकांस येथे प्रसंगवशात् सांगितल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही.

† नाटकाविषयी बोलणे असता 'कवि' भसा सामान्यांवाचक शब्द घालण्याचे कारण हे की, उक्तप्रकार अन्यदेशीय कवि होमर व मिल्टन यांच्या महाकाव्यांच्या आरंभो भाटळतो. दोघाही कवींनी कविस्वदेवतेची स्वानुकूलवेस्तव प्रार्थना करित असता तसाच एकदम काव्याच्या कथानकास आरंभ केला आहे. असे करण्यांत मुख्य खुबी ही असते की, नदीमुखाने भफाट समुद्रांत जसे शिरावे, तसे वाचकांस होऊन एकदम भर गोष्टीत आपण कसे आलों भसा विस्मय त्यांस वाटावा.

दिसते. इंग्रजी नाटकांत तर मंगलाचरण, विष्कंभक वगैरे काहींच नसून खुद्द नाटकासच एकदम आरंभ केला असतो, व रंगभूमीवर येणारी पात्रे कोण हे समजण्यास एका हस्तपत्रकाशिवाय दुसरा मार्गच नसतो. आरंभो व शेवटो श्रोत्यांस उद्देशून सूत्रधाराने भाषण करावे अशी त्यांच्यांत चाल आहे खरी, पण ही भाषणे व संस्कृत नाटकांतील विष्कंभक व भरतवाक्य यांत फारच अंतर आहे. नाटकप्रयोगाचा आरंभ व त्याचा शेवट ही एकदमच केली असतां ओके दिसते, ते न दिसावे; आणि श्रोत्यांचे लक्ष पुढील नाटकाकडे लागावे, किंवा नाटक झाल्यावर त्यांचे आभार मानून सबहुमान त्यांचे विसर्जन करावे; येवढाच इंग्रजी नाटककारांचा ती भाषणे नाटकास जोडण्यांत उद्देश असतो. यास्तव अर्थातच ही नाटकाची टोपणे नाटकापासून अगदी विलग असून, कधी कधी ती दुसऱ्या एकाद्या प्रख्यात कवीपासूनही नाटककार लिहून घेतात. असो; याप्रमाणे विष्कंभकरचनेच्या संबंधे पाहतां **भवभूती**चा इतर संस्कृत नाटककारांहून जरी तृतीयपंथ दिसतो, तरी त्याचीच रीत वस्तुतः पाहतां खरी असून मूळची होय हे स्पष्ट आहे. व दुसरा असाही एक विचार आहे की, ज्या कारागिराच्या मनांत आपल्या कसबाविषयी अशी पक्की खातरी वागत आहे, की आपण बांधिलेल्या मंदिराचा जो जो भाग लोक बघतील त्या त्याकडे ते पाहतच राहतील, तो दरवाज्यावर मेहेरपी व नक्षी करण्या खालीच आपली अर्धी करामत कशास खर्चील ?

भवभूतीच्या नाटकांविषयी दुसरी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, ती तिन्ही उत्कृष्ट असून एकाच सारखी एक अशी नाहीत. तिघांतही निरनिराळे रस असून रचनेचे सर्व प्रकार वेगवेगळे. हे विशेष रीतीने सांगण्याचे कारण असे की, हा प्रकार इतर नाटककारांपैकी कोणाचेही ठायी दृष्टीस पडत नाही. प्रत्यक्ष **कालिदासा**विषयीच पहा. कवि व नाटककार यांचे विसदृश गुण एकाचेच ठायी पूर्णत्वाने एकवट झाल्याचे उदाहरण **कालिदासा**हून दुसरे कदाचित् कोणत्याही देशांत व कोणत्याही काळांत सांपडणे नाही; तरी त्याच्या तीन नाटकांची परस्पर तुलना केली असतां अगदी वरवर वाचणारास सुद्धां असे आढळून येईल की, पहिल्यांत जो रंग आहे तो दुसऱ्यांत नाही, व दुसऱ्यांत आहे तो तिसऱ्यांत नाही. शिवाय रसाविषयी वगैरे पाहतां **भवभूती**ची नाटके परस्परांहून

जशी अगदी भिन्न आहेत तशीही ती नाहीत. दुसरे उदाहरण श्रीहर्षाचें ध्या. याचें पहिलें नाटक 'रत्नावली' संविधानकचातुर्य, पदलालित्य, श्लेषप्रयोग इत्यादि गुणांनी रमणीय झालें आहे; पण त्याचीच दुसरी कृति 'नागानंद' हें तसें न साधून सामान्य प्रतीच्या नाटकांतच तें मोडतें. अशी त्याची गति होण्यास एक मोठें कारण असें झालें आहे कीं, पहिल्या नाटकाशीं त्याचें कित्येक ठिकाणीं अत्यंत सादृश्य आहे. याप्रमाणेंच आणखीही इतर कवींचीं उदाहरणें कदाचित् देतां येतीं—पण हें म्हणणें आतां व्यर्थ होय! कालगतीच्या सपाट्यांत नाश झाल्यानें म्हणा, अगर दुसऱ्या कारणांनीं म्हणा, संस्कृत कवींचे ग्रंथ पाहूं गेलें असतां प्रायः असें आढळतें कीं, काव्यावरून ज्यांची ख्याति चालत आली आहे त्यांचीं नांवे नाटककारांत नाहींत; व कित्येकांनीं उत्कृष्ट नाटके रचलीं असतांही त्यांच्या एका नाटकाशिवाय त्यांच्या नांवे दुसरे कांहींएक प्रसिद्ध नाहीं. भारवि, माघ, *बाण, मयूर, जगन्नाथराय हे पहिल्या प्रकारचे होत; व दुसऱ्या प्रकारचे शूद्रक ('मृच्छकटिक'), विशाखदत्त ('मुद्राराक्षस'), नारायणभट्ट ('वेणीसंहार'), कृष्णमिश्र ('प्रबोधचंद्रोदय') 'रामभद्र दीक्षित ('जानकी परिणय') इत्यादि होत. वरील दोहोंप्रकारचे ग्रंथ ज्यांचे अजून प्रसिद्ध आहेत असे कवि कालिदासाखेरीज आणखी दोघेच कायते आहेत असे वाटतें. एक श्रीहर्ष,—ज्याच्या नांवानें पूर्वोक्त दोन नाटकांशिवाय, अतिशयोक्तिरूपवर्णनादि दोष व मृदुत्वातिशयादि गुण यांनीं युक्त असें 'नैषध' नामक विख्यात काव्य प्रसिद्धि आहे, तो; व दुसरा 'गीतगोविंद' व 'प्रसन्नराघव नाटक' यांचा कर्ता जयदेव. तेव्हां एकंदरीत पाहतां उत्कृष्ट असून परस्परांशीं अत्यंत विसदृश, व एकाहून अधिक, अशीं नाटके भवभूतीचींच मात्र.

* 'पार्वतीपरिणय' म्हणून एक नाटक बाण कवीच्या नांवाचें आमच्या पाहण्यांत आलें आहे. हें त्या विख्यात कुवीलेंच रचलें किंवा कसें याचा लांब वाद करणें नलगे. जो यांतील एकादा अंक वाचिल त्यास त्याच्या अप्रयोजकपणाचा व ग्रंथकर्त्याच्या साहसाचा चमत्कार वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. बाण कवीचें नांव, व 'कुमारसंभवांतून भजीवात चोरलेला एकंदर मजकूर, हीं यांत वजा केला असतां ग्रंथकाराचा मूर्खपणा व धाडसाची शयं हाच खालची निवळ बाकी!

वरील विसदृशतेविषयींचा उल्लेख नाटकांच्या एकंदर रचनेच्या संबंधें जसा केला आहे, तसाच तो त्यांतील प्रत्येक विचाराविषयी केल्यास ही बहुधा चालणार आहे: म्हणजे एके ठिकाणी जो विचार आला तोच दुसरे ठिकाणीही आलेला भवभूतीच्या नाटकांत प्रायः आढळणार नाही असे वाटते. कालिदासाची काव्ये अंमळ लक्षपूर्वक ज्यांनीं समग्र वाचिली असतील त्यांच्या लक्षांत ही गोष्ट अवश्य आलीच असेल की, त्या कवीचे कित्येक विचार अनेक स्थलीं अगदीं सारखे किंवा थोडा फेर केलेले असे आढळतात. उदाहरणार्थ पुढील श्लोकः—

प्रजागरात्खलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

शाकुंतल ६

तेच पुनः—

हृदयमिषुभिः कामस्यांतः सशल्यमिदं ततः
कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।
नच सुवदनामालेख्येऽपि प्रियां समवाप्य तां
मम नयनयोरुद्वाष्पत्वं सखे न भविष्यति ॥

विक्रमोर्वशी २

वरील श्लोकांच्या उत्तरार्धातील अर्थ पुनः 'मेवदूता' तर्ही धारिणीला आहे—

त्वामालिख्य प्रणयकुपिता धातुरागैः शिलाया—
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्त्रैस्तावन्मुद्गुरूपचित्तैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नापि न सहते संगमं नौ कृतांतः ॥

उत्तरमेघ.

याप्रमाणें दुसरीही उदाहरणें देता येतील. एकंदर सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, वरच्यासारखें अर्थाचें ऐक्य भवभूतीच्या ग्रंथांत सांपडत नाही; तर त्याचे विचार प्रत्येक ठिकाणीं निरनिराळे व नवे अस

तस्त. शिवाय, त्यांविषयीं येथें दुसरी अशीही गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, ते नेहेमीं कवीचेच स्वतःचे असून इतर काव्यग्रंथांचा त्यांस निलकुल आधार दिसत नाही. *

येथवर भवभूतीच्या नाटकांविषयीं बाबतः व इतर कवींच्या संबंधें विचार झाला. आतां खुद्द त्यांविषयींच म्हणजे त्यांतील गुणांविषयीं विचार करूं. मागे कालिदासाच्या कवितेतील पदरचनेविषयीं लिहितांना असें म्हटलें होतें कीं, तिचे गुण सामान्यतः पाहिले असतां अत्यंत माधुर्य व कोमलत्व हे होत. हे गुण भवभूतीनेही प्रसंगविशेषीं म्हणजे शृंगार व करुण हे रस साधतांना आणले आहेत; पण या कवीची एकंदर धाटणी म्हटली म्हणजे झोंकदार लिहिण्याची. हा झोंक भवभूतीच्या नाटकांत सर्वत्र दृष्टीस पडतो—गद्य असो, पद्य असो; भाषण उदात्त व गंभीर किंवा सामान्य व विनोदाचें असो, कोठेंही या गुणांत कमतरपणा दिसत नाही. ज्या ज्या ठिकाणीं वीररस आणला आहे त्या त्या ठिकाणीं तर

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् *

या श्लोकपादांत वर्णिलेल्या कुशाच्या मर्दुमकीच्या चालीप्रमाणें श-

* वर कालिदासाचे समानार्थक तीन श्लोक लिहिल्यावर तसाच एक भवभूतीचाही श्लोक येथें लिहिल्यावाचून राहवत नाही, —

वारंवारं तिरयति दृशोरुद्रमं वाष्पपूर-
स्तरसंकल्पोपहितजडिमस्तंभमभ्येति गात्रम् ।

सद्यः स्वद्यन्नयमविरतोःकंपलोलांगुलीकः
पाणिर्लखाविधिषु नितरां वर्तते किं करोमि ।

मालतीमाधव, अंक १

ह्या श्लोकास वरील श्लोकाचा आधार आहे कीं नाही याचा निश्चय करणें भगदीं अशक्य होय. सध्या इतकेंच सुचवायाचें कीं, जरी तसा आधार आहे म्हटलें, तरी ज्या भयें तोच हृदयोद्गार वरील श्लोकांत इतका फैलावून व खुलवून वर्णिल्यानिं गुरूवरही शिष्यानिं ताण केली आहे, त्याभयें वर मूळग्रथांत भवभूतीविषयीं जो उल्लेख केला आहे त्यास विशेष वाध येणार नाही अशी खातरी आहे.

* 'याची (कुशाची) चाल वीराप्रमाणें मोठ्या ऐटीची असून तीबरोबर भूमि खालीं दडपतेच आहे काय असें वाटतें!—

उत्तररामचरित, अंक ६.

व्दांचा ओघही फारच झोंकाचा दिसून येतो; व हा वरील चरणच भवभूतीच्या पदरचनाप्रकाराचें एक उदाहरण असून तसाच तद्वर्णन-परही होय !

भवभूतीच्या नाटकांत निरनिराळ्या प्रसंगीं भिन्न भिन्न रसांचा परि-पाक उतरविला आहे. त्यांत अगोदर शृंगाराविषयीं. हा रस पूर्वोक्त तीन नाटकांपैकी मुख्यत्वे 'मालतीमाधवां'तच विशेषे करून आहे; राहिल्या दोहोंपैकी 'महावीरचरितां'त त्याची उगीच जाक मात्र आहे, व 'उत्तररामचरितां'त तो अगदीं शुद्ध रूपानें नसून करुणरसाशीं मिश्रित आहे. यास्तव आपल्या कवीच्या हातून तो कितपत उतरला आहे हें पूर्णतेनें पाहणें झाल्यास तें 'मालतीमाधवांत'च पाहिलें पाहिजे. या नाटकाविषयीं पूर्वीं लिहितांना याच संबंधें आम्हीं जें म्हटलें होतें तें आमच्या वाचकांस बहुधा आठवतच असेल; त्यावरच येथें अंमळ विस्तार करूं. भवभूतीच्या नाटकांत जी शृंगाराची तऱ्हा आहे ती कोणत्याही इतर नाटकांत व काव्यांत प्रायः सांपडणें नाहीं. आपल्या कालिदासादि कवींस कविवृंदांत अग्रभागीं गणून युरोपांतील कित्येक पंडितांनीं त्यांस कीर्तिमंदिरांत एकदम अत्युच्चपदीं अढळ बसविलें, हें ज्यांस पाहव-त नाहीं असे कित्येक इंग्रज ग्रंथकार एकंदर संस्कृत कवितेस असा दोष लावतात कीं, तींतील शृंगाराचा उद्भव शुद्ध प्रेमरसापासून तादृश नसून कामवासनेपासूनच पुष्कळ असतो. हें म्हणणें हठवाद्यांच्या म-तांप्रमाणें अर्थात् अंशतः मात्र खरें आहे. संस्कृत कवितेचें आद्य शुद्ध स्वरूप जेव्हां भ्रष्ट होऊं लागलें तेव्हांच्या कित्येक कृतींत व आलीकडे-ज्यांची प्रवृत्ति विशेष पडली असे वीभत्स भाण* यांवर मात्र वरील दोष येतो खरा; पण येवढ्यावरून एकंदर कवितेस दोष देणें हें किती सयुक्तिक आहे हें सांगायस नको ! बरें, पूर्वोक्त दोष एके संस्कृत कवितेसच लाग-तो काय ? ग्रीक व रोमन कवींसही या संबंधें नांव ठेवण्यास कोठेंच

* 'भाण' म्हणून एक नाटकाचाच प्रकार आहे. त्यांत पात्र एकच असतें. तें त्यांतील नायक होय. हा नायक काहीं आपणाशीं व काहीं दुसऱ्यांस अनुलक्षून बोलत असतो. 'वसंततिलक', 'मुकुंदानंद', इत्यादि काहीं लोकांत विशेष प्रसिद्ध आहेत.

जागा नाही काय ?—पण इतकेंही लांब जाणें नको; इंग्लिश भाषेचें रससर्वस्व ज्यांत सांठाविलें आहे असे जे **शेक्सपीयर** कवीचे ग्रंथ ते तरी वर सांगितलेल्या दोषापासून सर्वथा मुक्त आहेत काय ? जर असते, तर कुटुंबांतील माणसांनीं—म्हणजे पुरुष, बायका, मुलें या सर्वांनीं एकत्र वाचण्यालायक अशा त्या कवीच्या संक्षिप्त आवृत्ति निराळ्या कशास निघतात ? असो, सध्यां प्रकृत विषयाच्या संबंधें आम्हांस येथें शेवटीं इतकेंच सांगणें आहे कीं, पूर्वदेशीय म्हणजे फारशी, संस्कृत, इत्यादि भाषांतल्या कवींचीं काव्यें व निर्बंधरहित शृंगारवर्णन यांचा परस्पर नित्यसंबंध आहे अशी जी पूर्वापार समजूत चालत आली आहे ती सर्वथा खरी आहे असें नाही, अशी ज्यांस पूर्ण खात्री करून घेणें असेल त्यांनीं आमच्या **भवभूती**च्या नाटकांचे पर्यालोचन करावें. तें केलें असतां त्यांतील शृंगार किती खुबीदार, किती नाजुक, व किती प्रौढ आहे तें त्यांच्या लक्षांत सहज येईल.

या शृंगाराचीं उदाहरणें देण्यापूर्वीं येथें त्यांविषयीं एक गोष्ट वाचकांस समजाविली पाहिजे. ती ही कीं, मागे **कालिदासा**च्या ग्रंथांतून तीं जशीं पृथक्त्वानें व थोडक्यांत देतां आलीं तशीं तीं येथें देणें पुष्कळ ठिकाणीं अशक्य होय. कारण मागील उदाहरणें बहुतेक काव्यांतीलच असल्यामुळे तीं पूर्वापरसंदर्भजन्य स्वारस्याची हानि न होतां वेगळीं काढतां आलीं. पण नाटकांची रचना कृत्रिम व संविधानकपर असते, यास्तव त्यांतील कोठचाही भाग निराळा केला असतां तो लागलीच विलग दिसू लागतो; व यथाकथंचित् काढलाच, तर तो बराच मोठा काढल्याविना चालत नाही. जसा सोन्याचा पत्रा कितीही लांब असला तरी त्यांतून हवा तेथें व हवा तेवढा तुकडा तोडण्यास सवड असते; पण तेंच एकाद्या उत्कृष्ट चित्रास किंवा पुतळ्यास करतां येत नाही. असो; यास्तव **भवभूती**च्या कृतींतील रसांचा ज्यांस अनुभव घेणें असेल त्यांनीं त्याच्या तिन्ही नाटकांतील उत्कृष्ट स्थलें जीं जीं वर सांगण्यांत आलीं तीं शोधून पाहिलीं पाहिजेत,—म्हणजे तीं नाटकेच प्रायः समग्र वाचलीं पाहिजेत असेच सरासरीं झालें. तरी असें करण्यास ज्यांस सवड नाही, किंवा सवड असूनही ग्रंथांतील गुणांचे यथास्थित आकलन करण्याजोगें ज्यांच्या बुद्धीस रसास्वादनपटुत्व अद्यापि आलें

नाहो, अशा वाचकांकरितां पुढील वेंचे जसे काढतां येतील तसे येंथे सादर करतोः—

मालतीनें माधवास मदनोद्यानांत प्रथमतः पाहतांच तिच्या शृंगारचे-
ष्टांनीं त्याची जी अवस्था झाली तिचें तोच स्वतः मकरंदापाशीं वर्णन
करतो—

अत्रांतरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममुत्पलाक्ष्याः ।
तद्दूरिसात्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥

ततश्च ।

स्तिमितविकासितानामुल्लसद्भूलतानां
मसृणमुकुलितानां प्रांतविस्तारभाजाम् ।
प्रतिनयननिपाते किंचिदाकुंचितानां
विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥

तैश्च ।

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पंदमंदै-
रधिकविकसदंतर्विस्मयस्मेरतरैः ।
हृदयमशरणं मे पक्षमलाक्ष्याः कटाक्षै-
रपहतमपविद्धं पीतमुन्मूलितंच ॥

मालतीमाधव १.

तसेंच दुसऱ्या दोन प्रसंगांचें वर्णन—

सभ्रूविलासमथ सोऽयमितीरायित्वा
सप्रत्यभिज्ञामिव मामवलोक्य तस्याः ।
अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन
मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥

यांत्या मुहुर्वलितकंधरमाननं तत्
आवृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहंत्या ।

दिग्धोऽमृतेनच विषेणच पक्षमलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

मालतीने काढलेली माधवाची तजवीर कलहंसकाने त्याजपाशीं दिल्यावर त्याने ही मकरंदाच्या आग्रहावरून तेथे मालतीचे चित्र काढिले, व तसाच खाली एक श्लोकही तत्क्षणीं रचून लिहिला —

जगति जयिनस्तेते भावा नवेदुकलादयः

प्रकृतिमधुराः संत्येवान्ये मनो मदयंति ये ।

मम तु यदियं याता लोके विलोचनचंद्रिका

नयनविषयं जन्मन्येकः सएव महोत्सवः॥

आपल्या हृदयंगमेच्या चित्रफलकावर अत्यंत सरस अशा पदांचे व अर्थाचे सुभाषित ज्या रसिकास लिहावयाचे असेल त्यास ते वरच्याहूनही उत्कृष्ट कोठेही सांपडेलसे आम्हांस वाटत नाहीं।

मालती कामदेवायतनाहून सपरिवार निघाली असतां तिची एक सखी (लवांगिका) फुले वेंचण्याच्या मिषाने माधवाजवळ येऊन त्याज-पाशींचा बकुलहार मागूं लागली, तो वृत्तांत माधव मकरंदास सांगतो—

माधवः—सखे । श्रूयताम् । अथ तस्याः करेणुकारोहणसमयएव महतः सखी-कदंबकादन्यतमा वारयोषिद्विलंब्य बालबकुलकुसुमावचयक्रमेण नेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमापीडव्याजेन मामेवमुक्तवती । “ महा-भाग सुश्चिष्टगुणतया रमणीयएष वः सुमनसां सन्निवेशः कुतू-हलिनीच नो भर्तृदारिका वर्तते तस्यामभिनवो विचित्रः कुसुमे-पुव्यापारः । तद्भवतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य फलतु निर्माणरमणीयता विधातुः आसादयतु सरसएष भर्तृदारिकायां कंठावलंबनमहार्घ्य-तामिति ” । *

* भवतरणाचिन्हांत जेवढे भाषण आहे तेवढे श्लोक आहे, म्हणजे बकुलहारास व माधवास ते निरनिराळ्या अर्थानीं लागते. असे द्वयर्थी शब्द मोठ्या अक्षरांनीं वर दाखविले आहेत. ‘विधातुः’ व ‘सरसः’ हे शब्दही श्लोकच म्हटले आहेत हे सर्वांस बहुधा नवीन वाटेल; पण भाषणाच्या एकंदर रोंखावरून श्लेष शेष-उपर्यंत असावा असें दिसते.

मकरंदः—अहो वैदाभ्यम् !

हा वरील मकरंदाचा उद्गार जसा लवंगिकेस उद्देशून आहे तसाच तो नाटककर्त्या कवीविषयी कोण सहृदय वाचक करीत नाही !

हे वेंचे सर्व पहिल्याच अंकांतील झाले, व हा या नाटकांतील शृंगाराचा केवळ आरंभ होय. पण याचीच जेथे अत्यंत पूर्णता झाली आहे तेथे या कवीचा वर सांगितलेला शृंगाराविषयीचा विशेष अगदी स्पष्ट रीतीने दिसून येतो. असा अंक आठवा होय. यांतील स्थल, समय, व प्रसंग हीं फारच मजेचीं आणलीं आहेत. स्थल वनप्रवेश; समय वसंतमासांतील मध्यरात्र, व नुकताच चंद्रोदय झालेला; आणि प्रसंग ही तसाच—नाटक, नायिका, व एक सखी इतकीच कायतीं तेथे. शिवाय त्या दिवशीं एकामागून एक घडून आलेल्या चमत्कारिक गोष्टी—म्हणजे मदनोद्यानांत झालेली दृष्टादृष्ट, वाघ सुटल्याचा व कपालकुंडलेनें मालतीस नेल्याचा भयंकर प्रसंग आणि दोहोंवेळीं माधवाने दाखविलेला पराक्रम, तसाच ग्रामदेवतेच्या देवळांत नुकताच झालेला विनोद करण्याजोगा वृत्तांत—यांचेही त्या वेळच्या शृंगाराचे विशेष उद्दीपन करण्यास साहित्य असतां कवीने आपला नेहेमीचा क्रम सोडला नाही. शृंगारांत फार न भडकतां नायिकेस परमभूषणरूप जी शालीनता ती या चुटक्यांत फार उत्कृष्ट दाखविली आहे, व प्रस्तुत नाटकांत त्या रसाचा कळस जरी याच ठिकाणीं झाला आहे तरी इतर नाटकांतून तो ज्या रीतीने दृष्टीस पडतो त्यापेक्षां येथे तो फारच वेगळ्या प्रकारचा आहे. असो; शेवटीं त्यासंबंधें वाचकांस येथे इतकेच सांगणे आहे कीं, तो सगळा उतारा येथे घेणे स्थल-संकोचास्तव अशक्य होय. यास्तव ज्यांस आपली इच्छा तृप्त करणे असेल त्यांनीं मूळ ग्रंथ किंवा त्याचे मराठी भाषांतर* पाहावे.

* सुमारे दहा बारा वर्षांपूर्वी दक्षिणा प्रैज कमिटीच्या विद्यमानें संस्कृत नाटकांचीं जीं भाषांतरे प्रसिद्ध झालीं त्या सर्वांत वरील नाटकाचें भाषांतर सर्वानुमनें सर्वोत्कृष्ट ठरलें आहे. हेच इतके चांगलें उतरण्याचें कारण त्या वेळच्या चिटाणिसांनीं तें चांगलें तपासून कित्येक पथें तर नवींही करून घातलीं हें होय. वरील सर्व नाटके दिवसादिवस दुर्माल होऊन अनेक पांडितांच्या दीर्घकालिक श्रमाचें फळ नष्ट होत चाललें आहे ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे !

• वर सर्व शुद्ध शृंगाराविषयीं झालें. आतां तो जेथें रसांतरमिश्रित आहे तेथचे वेंचे घेऊं.

मागें याच नाटकाच्या वर्णनांत सांगितलें आहे कीं, पांचव्या अंकांत शृंगार उदात्तरूप असून वीरकरुणादि इतर रसांशीं संयुक्त आहे. यास्तव पुढील पद्यें समजण्यास त्या अंकाचें संविधानक वाचकांनीं लक्षांत आणावें.

माधवः—महाभागे! न भेतव्यम् ।

मरणसमये शंकां त्यक्त्वा प्रतापनिरर्गल—

प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुरएव ते ।

सुतनु विसृजोत्कंपं संप्रत्यसाविह पाप्मनः

फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः ॥

मालतीमाधव ९०

—(सलज्जम्)

त्वत्पाणिपकंजपरिग्रहपुण्यजन्मा

भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।

भ्राम्यन्मृमांसपणनाय परेतभूमा—

वाकर्ण्य भीरु रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥

—दुरात्मन्! पाषंड! चांडाल!

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं

निरालोकं लोकं मरणशरणं बांधवजनम् ।

अदर्पं कंदर्पं जननयननिर्माणमफलं

जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥

चामुंडेस बळी देण्याकरितां अघोरघंट मालतीस सिद्ध करीत असतां तिनें किंकाळी फोडली. ती माधवाच्या कार्नीं स्मशानांत येऊन त्याची तत्क्षणीं झालेली आवस्था—

माधवः—(साकूतमाकर्ण्य)

नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतारः

चित्ताकर्षी परिचितइव श्रोत्रसंवादमेति ।

अंतर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विव्हलत्यंगमंगं
देहस्तंभः स्वलति च गतिः कः प्रकारः किमेतत् ॥

पुढें तिजवरचें तें थोर प्राणसंकट प्रत्यक्ष पाहिल्यावर तें किती थोड्यानें चुकलें हें मनांत येऊन तो म्हणतोः—

माधवः—अहो नु खलुभोः । तदेतत्काकतालीयं नाम । संप्रतिहि

राहोश्चंद्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिदतः प्रेयसीम् ।
आर्तिकाद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥

त्या चमत्कारिक प्रसंगीं नानाप्रकारचे जे कल्होळ माधवाच्या मनांत एकदम उठले त्यांचें वर्णन वरील श्लोकांत किती उत्कृष्ट केले आहे ! असे प्रसंग कल्पून ते वाचकांच्या किंवा पेशकांच्या समोर जसे काय हुबेहूब उठवून देण्यास मानवी स्वभावाचें म्हणजे मनुष्याच्या हृदयाचें मार्मिक ज्ञान ग्रंथकर्त्यास पूर्ण असावें लागतें. तें भवभूतीनें या स्थली उत्कृष्ट रीतीनें दाखविल्यावरून विलसन साहेब प्रस्तुत नाटकावर अभिप्राय लिहितांना असें म्हणतात कीं, यासंबंधें कालिदासावर ही या कवीची कडी झाली आहे !

पुढील पद्यांत करुणमिश्रित शृंगार आहे—

निकामं क्षामांगी सरसकदलीगर्भसुभगा
कलाशेषा मूर्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।
अवस्थामापन्ना मदनदहनोदाहविधुरा—
मियं नः कल्याणी रमयति मनः कंपयति च ॥

मालतीमाधव २.

मालतीचा नंदनाशीं विवाह ठरून जेव्हां माधव तिच्या प्राप्तीविषयी अगदीं निराश झाला तेव्हांचे त्याचे दुखोद्धार—

चिरादाशातंतुस्त्रुटतु नलिनीसूत्रभिदुरो
महानाधिव्याधिर्निरवाधिरिदानीं प्रसरतु ।

प्रतिष्ठामव्याजं ब्रजतु मयि पारिप्लवधुरा
विधिः स्वास्थ्यं धत्तां भवतु कृतकृत्यश्च मदनः ॥

अथवा ।

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो
विधौ वामारंभे मम समुचितैषा परिणतिः ।
तथाप्यास्मिन् दानश्रवणसमयेऽस्याः प्रविगल-
त्प्रभं प्रातश्चंद्रद्युति वदनमंतर्दहति माम् ॥

मालतीमाधव ४.

विनोदपर शृंगाराचें उदाहरण—

लवंगिका—वयं तथा नाम यदात्य किंवदा—
म्ययं त्वकस्माद्विकलः कथांतरे ।
कदंबगोलाकृतिमाश्रितः कथं
विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥

मालतीमाधव ७.

चित्रपट पाहून पूर्ववृत्तांतांचें स्मरण झालें असतां निरनिराव्या ठि-
काणचें पूर्वानुभूत सुख राम वर्णितो—

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसंजातखेदात्
अशिथिलपरिरंभैर्दत्तसंवाहनानि ।
परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यंगकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥

उत्तररामचरित १

किमपि किमपि मंदं मंदमासत्तियोगात्
अविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।
अशिथिलपरिरंभव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयानां रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥*

* या श्लोकाविषयीं पंडितप्रासिद्ध जी भाख्यायिका आहे ती आरंभो सांगण्यांत आलीच आहे.

पुष्पकविमानांत बसून राम अयोध्येस परत यावयास निघाला असतां सातेचें प्रथम अभिज्ञान जें उत्तरीय ते सांपडून जो त्यास हर्ष झाला त्याचें तो वर्णन करतो:—

दृशोः शरच्छीतकरप्रकाशः

कायेऽपि कर्पूरपरागपूरः ।

स्वांतेऽपि सांद्रामृतकुंभसेक-

स्तदा यदासीत् किल दृष्टमात्रम् ॥

महावीरचरित ७.

इतके वेंचे पुरेत. इतक्यांवरून भवभूतीच्या शृंगाराचें पूर्वोक्त स्वरूप वाचकांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. आतां याच गोष्टीवरून भवभूतीच्या जीवनस्थितीविषयी जो एक तर्क सुचतो तो येथें लिहून या रसाचें निरूपण समाप्त करूं. बाकीच्या सर्व संस्कृत कवींहून याच कवीचे ठायीं जो शृंगारवर्णनाच्या संबधानें विशेष आढळतो त्याचें तसेच कांहीं कारण असल्यावांचून तो संभवत नाहीं. हें कारण कवीचा जन्मसिद्ध स्वभावच मुख्यतः स्वरे; पण ज्याअर्थी मनुष्याचा मूळचा स्वभाव शेवटपर्यंतही तसाच प्रायः न राहून संसारांतील नानाविध प्रसंगांनीं पुष्कळ अंशीं उणा अधिक होत असतो, त्या अर्थी त्यांचाही विचार करणें अगदीं अवश्य होय. भवभूतीचा कुलवृत्तांत आरंभीं दिला आहे त्यावरून तो घरचा संपन्न असेल असें मुळांच वाटत नाहीं. पुढें त्याची कवित्वशक्ति प्रगट झाल्यावर चौहोकडे कीर्ति होऊन त्याचा भाग्योदय व्हावयाचा,—म्हणजे प्राचीन राजांच्या सांप्रदायाप्रमाणें कवित्वगुणास भुलून किंवा केवळ कीर्तीसाठीं एकाद्या राजानें त्यास आपल्या पदरीं ठेवून त्याची मानमान्यता वाढवावयाची. पण आपल्या कवीस लोककीर्ति किंवा राजसत्कार यांपैकीं कोणतेंही मिळालें नाहीं हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. अशी दुर्भाग्याची स्थिति आपणास येण्यास तरी तोच स्वतः कारण झाला असावा यांतही तिळमात्र संदेह नाहीं. आलीकडे मात्र इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका वगैरे ज्ञानसंपन्न देशांत गुणी मनुष्यास कोणाचीही हांजी हांजी करणें न पडून गुणास विशेष शोभा देणारा जो निःसृष्टपणा तो भोगतां येण्यास सवड झाली आहे; कारण

लोकांत ज्ञानाचा पुष्कळ प्रसार झाल्यामुळे गुणाचे चाहतेही बहुत होऊन ग्रंथकर्त्यास त्याच्या योग्यतेनुरूप लोकांपासूनच आश्रय मिळतो. पण अशी स्थिति आजपर्यंत कोणत्याही देशांत नव्हती. ज्या कोणास प्रसिद्धीस येणें असे त्याच्या अंगी केवढाही मोठा गुण असला तरी लज्जोत्सर्ग करून आत्मश्लाघा केल्याखेरीज व आपल्या प्रभूंच्या मनो-धारणार्थ वाग्देवीस नर्तकीप्रमाणें नाचविल्याखेरीज त्यांस दुसरा उपायच नसे. सध्यांच्या काळीं सारज्ञ पुष्कळ असल्यामुळे जरी कांहीं मत्सरी असले तरी सगळेच तसे नसतात, व एकंदर लोकांसही गुणाची थोडी बहुत परीक्षा असतेच. यास्तव गुणिजनांची हेळसांड सहसा होत नाही. पण प्राचीन काळीं असे कांहींच नसे. तेव्हांची दुःखकारक स्थिति भर्तृहरिने स्वतःच्या अनुभवावरून अगदी बराबर वर्णिली आहे:—

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।

अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमंगे सुभाषितम् ॥

“ ज्यांस गुणाची परीक्षा आहे ते हेवेखोर; राजे तर गर्वाखालीं मर-णार; व इतर लोक काय ! त्यांस कांहीं कळतच नाही; यास्तव कवित्व-शक्ति उदयास न येतां आंतल्याआंतच जिरून जाते ! ” असो. याप्रमाणे ग्रंथकारांचे गुण प्रसिद्ध होण्यास त्या काळीं फार अडचणी असत; व हांजी हांजी करणें ज्यांस साधत नसे, किंवा तसे करण्याचा ज्यांस मना-पासून त्रास असे, त्यांवर लक्ष्मीची कृपा होण्याचा मार्ग मुळींच खुंटला म्हणून समजावयाचें. हीच गति भवभूतीची झाली असावी असे वाटते; कारण त्या वेळेस सर्व देश हिंदु राजांच्या सत्तेतच असल्यामुळे भवभूती-सारख्या कविमणीचाही अव्हेर करून घरीं चालत आलेले भाग्य कोणी दवडता असे वाटत नाही ! पण आपल्या कवींच्या गंभीर व उदार मना-स राजांचे अंकित होऊन वैभव भोगण्यापेक्षां दारिद्र्यावस्थेतच स्वतंत्र राहून आपल्या वाग्देवतेस निष्कलंक ठेवणें अधिक रुचले असावे असे दिसते. हा त्याचा दृढ निश्चय निंदकांच्या अवज्ञेनें किंवा आपल्या कृतीची हवी तशी प्रसिद्धि न झाल्यामुळे पुढें त्या कदाचित् बुडतील या भयानें ही तिळमात्र देखील ढळला नाही; व स्वकविताच्या गुणाची

त्यास इतकी पक्की खात्री होती, व इतका विलक्षण धिमेपणा अंगी होता की, आपल्या वेळच्या लोकांच्या निंदेने खचून न जातां पुढील काळावरच त्यानें सारखी नजर ठेविली व स्वकृतीचे अभिनंदन तेव्हां होईल असा भविष्यवाद केला; या गोष्टी परम आश्चर्याच्या होत, व यांवरून आपल्या कवीचे मन केवढे योर असावे याची सहज कल्पना होते ! असो; याप्रमाणे भवभूतीस राजदरवारचा संपर्क कधीच न लागल्यामुळे त्याच्या मनाच्या आद्य स्थितीत कधीही फेर पडला नाही, व म्हणूनच त्याच्या शृंगारवर्णनांत इतकी अपूर्व शुद्धता दृष्टीस पडते असे आमचे अनुमान होते.

वीररस हा भवभूतीने तिन्ही नाटकांत साधला आहे. 'महावीरचरितांत' तर तो प्रधानच आहे. व बाकीच्या दोहोंत तो कोणकोणत्या प्रसंगी आणला आहे हे ही वर त्यांच्या संविधानकांत सांगण्यांत आलेच आहे. ही पुढील या रसाची कांहीं उत्कृष्ट उदाहरणे होतः—

जामदग्नयः—अहो दुरात्मनः क्षत्रियवटोरनात्मज्ञता !

न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासंतानशातात्मन—

स्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः ।

तत्पुत्रस्तु मदांधतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः

स्कंदः स्कंददव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं न श्रुतः ॥

एष मे प्रशमस्य कर्कशः परिणामः ।

यत्क्षत्रियेष्वपि पुनः स्थितमाधिपत्यं

तैरेव संप्रति धृतानि पुनर्धनूषि ।

उन्माद्यतां भुजबलेन मयाऽपि कष्ट—

मुच्छृंखलानि चरितानि पुनः श्रुतानि ॥

महावीरचरित २

—आः क्षत्रियवटो अति नाम प्रगल्भसे ।

प्रहर नमतु चापं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं

मयि तु कृतानिघाते किं विदध्याः परेण ।

धिगितिविततवन्हुद्गारभास्वत्कुठार—
प्रविघटितकठोरस्कंधबंधः कबंधः ॥

—एतस्य राघवाशिशोः कृतचापलस्य
लूत्वा शिरो मायि वनाय पुनः प्रयाते ।
स्वस्थाश्चिराय रघवो जनकाश्च संतु
माभूत् पुनर्बत कथांचिदतिप्रसंगः ॥

महावीरचरित ३

'महावीरचरितां'त पहिल्यापासून शेवटपर्यंत रामाच्या पराक्रमांचेच वर्णन मुख्यतः असल्यामुळे ते प्रायः वीरसमयच होय. "यास्तव त्यांतील उतारे जितके ध्यावे तितके थोडेच. आतां या वीररसास विशेष शोभा देणारा जो एक दुसरा गुण भवभूतीच्या नाटकांतील भाषणांत कोठे कोठे आढळतो तो मात्र येथे सांगतो. तो हा कीं, वरील भाषणें वीरश्रीस साजण्यासारखीं असून त्यांत दांडगेपणा नसतो, तर उलटीं विनय व चातुर्य यांनीं युक्त अशींच तीं असतातः—

वालिरामौ—(अन्योन्यमुद्दिश्य)

कामं त्वया सह श्लाघ्यो वीरगोष्ठिमहोत्सवः ।
किं त्विदानीमतिक्रांते त्वय्यवीरा वसुंधरा ॥

महावीरचरित ९.

तसेच,

चंद्रकेतुः—भो भोः कुमार !

अत्यद्भुतादपि गुणातिशयात्प्रियोऽसि
तस्मात्सखा त्वमस्मिन्मम तत्तवैव ।
तर्कि निजे परिजने कदनं करोषि
नन्वेष दर्पनिकषस्तव चंद्रकेतुः ॥

उत्तररामचरित ९.

मालतीच्या प्राणसंकटसमयी माधव चामुंडेच्या देवळांत अकस्मात्
गेला असतां तो अघोरघंटावर तरवार उचलून त्यास धिक्कारपूर्वक क्रोधाने
म्हणतो—

माधवः—रे रे पाप !

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै—

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्पति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकांडयमदंडइवैष भुजः ॥

मालतीमाधव ५

त्याप्रमाणेच अंमळ पुढे,

—अपि भीरु !

धैर्यं निधेहि हृदये हतएष पापः

किंवा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि ।

सारंगसंगरविधाविभकुंभकूट—

कुट्टाकपाणिकुलिशस्य हरः प्रमादः ॥

चंद्रकेतु व लव यांची गांठ पडून परस्पर वीरभाषणे झालीं. त्यांत
लव रामाच्या संबंधें असूयापूर्वक उपहास करून म्हणतो—

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

वाग्दोर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्यः

तस्मिन् दांते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥

उत्तररामचरित ५

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठंतु हुं वर्तते

सुंदरीस्त्रीदमनेऽप्यखंडयशसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि त्रीण्यकुतोभयान्यपि पदान्यासन् खरायोधने

यद्वा कौशलमिद्रसूनुदमने तत्राप्याभिज्ञो जनः ॥

आतां यापुढें करुणरस. वरील दोहोंचीं मुख्य स्थानें जशीं 'मालती-
माधव' व 'महावीरचरित' हीं अनुक्रमे होत, तसें या रसाचें मुख्य स्थल
'उत्तररामचरित' होय. आठ रसांपैकीं मुख्य जे पहिले तीन त्यांपैकीं
प्रत्येकाची बहार एकेका नाटकांत करून द्यावी असा भवभूतीचा उद्देश
दिसतो. त्यांतून पहिल्या दोहोंचे उतारे वर झालेच; त्यांवरून ते मना-
वर उठवून देण्याचें सामर्थ्य आपल्या कवीचे ठायीं किती आहे हें आमच्या
रसिक वाचकांस पूर्णपणें समजलेंच अपेक्ष. तसेंच सांप्रत रसाचाही
परिपाक त्यानें कितपत उतरविला आहे याचाही पुढें घेणाऱ्या उताऱ्यां-
वरून त्यांस सहज प्रत्यय येईल अशी आमची खातरी आहे. परंतु
तसें करण्यापूर्वीं वर सांगितलेलीच एक गोष्ट येथें पुनः वाचकांस एकवार
कळविली पाहिजे. ती अर्थात् हीच की, नाटकांतील पद्ये वगैरे निराळीं
काढलीं असतां तीं पूर्वापर संदर्भ तुटल्यामुळे बहुधा नीरस होतात; म्हण-
जे सगळा अंक किंवा सगळे नाटक वाचलें असतां त्यांतील एकाद्या
भाषणाचा वगैरे रसानुभव जसा पूर्ण व यथास्थित होतो तसा
नुसतें तेंच वाचून कांहींच होत नाहीं, तथापि ज्या अर्थीं हा निबंध
एके रीतीनें उपोद्घातरूप आहे—म्हणजे त्या त्या कवीच्या ग्रंथांत
प्रवेश होऊन त्यांचें मार्मिक ज्ञान कांहीं तरी वाचकांस व्हावें असा याचा
उद्देश होय—त्या अर्थीं पूर्वक्रमास अनुसरून भवभूतीच्या नाटकांतील
करुणरसाचीं कांहीं उदाहरणें येथें दाखवितों. तीं अर्थातच अपुरतीं
असतील, व त्यांवरून वरील रसाचें जें स्वरूप वाचकांच्या ध्यानांत येईल
तेंही तसेंच अंशतः मात्र. असो.

दुर्मुखाने सीतेविषयींचा जनापवाद रामाच्या कानांत सांगितला असतां
तो तत्क्षणीं मूर्च्छित होऊन पडला. मग पुनः सावध होतांच तो आप-
णाशीं म्हणतो—

रामः—(आश्वस्य)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्
वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः ।
एतत्तत्पुनरापि दैवदुर्विपाका—
दालकं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥

या मंदगति छंदाची योजना येथील प्रसंगास फार अनुकूल होय असें आम्हांस वाटते. रामाच्या हृदयास जो एकदम धक्का बसला त्यामुळे त्याचा कंठ दाटून येऊन वरील हृदयोद्गार तो मोठ्या कष्टाने काढात आहे असा केवळ श्रवणमात्रे करून भास होतो !

पुढे निद्रिस्त सीतेस उद्देशून तो म्हणतो—

त्वया जगंति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।
नायवंतस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥

नंतर तीस वनांत सोडण्याचा क्रूर संकल्प करून त्या तजविजीस त्यानें दुर्मुखास पाठविल्यावर, हा मी घातकी आपल्या दुष्ट स्पर्शाने देवीस कशास विटाळूं असें म्हणून रामाने तिच्या आंगाखालचा हात काढून घेतला, आणि म्हणतो—

अपूर्वकर्मचांडालमये मुग्धे विमुंच माम् ।
श्रिताऽसि चंदनभ्रांत्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥

तसेच,

विश्रंभादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा—
मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।
आतंकस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी
कव्याभ्यो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ॥

उत्तररामचरित १

लोकाराधनासाठीं रामाने मनाचा मोठा हिऱ्या करून सीतेचा हीं तत्क्षणीं परित्याग केला खरा, पण ती गोष्ट पुढे सतत त्याच्या जिवास लागून राहिली. तिचा विरह आर्षाच दुःसह, त्यांत तिच्याशीं त्यानें जो घातकीपणा केला त्यामुळे तर तो अत्यंत तीव्र होऊन त्याच्या हृदयाशीं अगदीं भिन्न गेला. रामाचा हा गुळीळ उद्गार किती स्वाभाविक व किती हृदयभेदक आहे !—

रे हस्त दाक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ रुपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

उत्तररामचरित २.

ज्या दंडकारण्यांतील रम्य प्रदेशांत नुकतेच कांहीं वर्षापूर्वी रामाने
सीतेच्या समागमाने आनंदाने दिवस घालविले तेच पुनः प्रसंगवशात्
दृष्टीस पडले असतां जी त्याची अवस्था होऊन गेली ती पुढील पद्यांत
किती उत्कृष्ट उतरली आहे!—

रामः—हंत परिहरंतमपि मामितः पंचवटीस्नेहो बलादपकर्षतीव ।

यस्यांते दिवसास्तया सह मया नीता यया स्वे गृहे
यत्संबधिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरास्थीयते ॥

एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं
पापः पंचवटी विलोकयतु वा गच्छत्वसंभाव्य वा ॥

२.

यत्र दुमा अपि मृगा अपि बंधवो मे
यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।
एतानि तानि बहुनिर्झरकंदराणि
गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥

३.

वर सांगितल्याप्रमाणे राम दंडकारण्यांतील निरनिराळीं पूर्वपरिचित
स्थले पाहत असतां त्यास तेथील वनदेवता वासंती सीतेची सखी ती
भेटली. तीस सीताविवासानाचा वृत्तांत कळला होता. यास्तव त्या
वनासंबंधी इकडचे तिकडचे भाषण अगोदर झाल्यावर तिने डोळ्यांत
आसवे आणून रामास पुसले, 'महाराज, कुमार लक्ष्मण बरा आहेना ?'
पण रामाचे चित्त ते पूर्वपरिचित स्थल पाहण्यांत अगदी चूर झाले होते;
यास्तव वासंतीशी बोलत असतांही तिचा वरील प्रश्न मुळीच न ऐकतां
तो आपणाशीच म्हणतो—

करकमलवित्तीर्णंबुनीवारशष्पै-

स्तरुशकुनिकुरंगान् मैथिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु को ऽपि
द्रवइव त्दयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥

उत्तररामचरित ३.

वासंतीनें तोच प्रश्न पुनः केला. तो ऐकतांच तिचा आशय*
जाणून रामास फारच गर्हिकर आला, व तो रडूं लागला.

पुढें रामानें सीतेशीं जो कठोरपणा केला त्याजवढल वासंती त्याचा
उपालंभ करते—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमंगे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव शांतमथवा किमिहोत्तरेण ॥

अपि कठोर यशः किल ते प्रियं
किमशयो ननु घोरमतः परम् ।
किमभवद्विपिने हरिणीदशः
कथय नाय कथं वत मन्यसे ॥

मागे का. लि. (साविषयीं लिहितांना 'शाकुंतला'च्या चवथ्या अंकातील
करुण व वसल रसानें थत्रथत्रलेले आणि प्राचीन काळापासून रसिकप्रिय
होऊन राहिलेले चार श्लोक सांगितले होते; त्यांच्याच तोंडाचे वरील
दोन होत. त्यांच्या योगानें तिसऱ्या अंकास, 'उत्तररामचरित' नाट-
कास, भवभूतीच्या ग्रंथास, व एकंदर संस्कृत भाषेस मोठी शोभा
आली आहे !

* वासंतीनें आपली प्रियसखी सीता हिजविनीं अगोदर पुढापाचें, पण तिचा
संयच मुळीं आटपला हें जाणून तिनें लक्ष्मणाविषयींच प्रश्न केला. ही एक गोष्ट
रामाच्या जिवान लागून त्यास गर्हिकर आला. व दुसरें असें कीं, पूर्वीचा त्यांचा
अत्यंत स्नेहभाव असतांही अपरिचितानामागे बहुमानपूर्वक 'महाराज' असें संबोधन
तिनें योजिलें !

दुःखावेग कवेळ असह्य झाले असतां रामाचा हृदयोद्गार—

हाहा देवि स्फुटाति हृदयं स्वसते देहबंधः
 शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमंतर्ज्वलामि ।
 सीदन्नंधे तमसि विधुरो मज्जतीवांतरात्मा
 विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मंदभाग्यः करोमि ॥

उत्तररामचरित ३

सीतेचा वनांत घात झाला असें समजून जनकराजा शोक करतोः—
 जनकः—हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवं नवंच घोरं
 तांच व्ययां प्रसवकालकृतामयाप्य ।
 क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु
 संत्रस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतो ऽस्मि ॥

उत्तररामचरित ४.

इतके उत्तारे बडुधा पुरे आहेत. तथापि आणखी एक चमत्कारिक आहे यास्तव येथे घालतो. जानकीच्या विरहाचे दुःख अंमळ हलकें व्हावे यास्तव पूर्ववृत्तांतस्मारक अशीं अनेक स्थाने राम पाहत असतां एका लतागृहांत म्हणजे कुंजांत पूर्वी घडलेला वृत्तांत कसती निवेदन करते—

वासंती—देव देव !

आस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गश्चेक्षणः
 सा हंसैः स्थिरकौतुका चिरमभृद्रोदावरीरोधसि ।
 आयांत्या परिदुर्लभान्वितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
 कातर्यादराविंदकुडमलनिभो मुग्धः प्रणामांजलिः ॥

वरील चुटक्यांत किती नाजूक व किती खुचीदार प्रसंग कवीने कल्पिला आहे ! व सर्व आयुष्यांत अत्यंत मनोहर जी मुग्धावस्था ती रा-

माची व सीतेची वरील पद्यांत किती उत्कृष्ट शब्दांनीं रेखली आहे ! *

भवभूतीची करुणरसाविषयीं हद्द आहे अशी त्याची पूर्वापार पासून कीर्ति चालत आली आहे. आपल्या जुन्या पंडितांत मोठमोठ्या संस्कृत कवींविषयीं कांहींना कांहीं तरी पद्य किंवा वाक्य सर्वांच्या तोंडीं असतेंच. भवभूतीविषयीं असें आहे—

कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते †—

“ करुणरस असा भवभूतीनेच साधावा. ” आणि खरोखरीच सर्व संस्कृत कवींमध्ये यासंबंधें त्याच्या बरोबरीचे असे दोन तीनच कदाचित् निघतील, व त्याहून वरचढ असा तर कोणीच नाही. यास्तव मागे कालिदासाचा कवित्वगुणविशेष जसा उदात्तरस सांगितला होता, तसा भवभूतीचा हा करुणरस म्हटल्यास सानेल,

हा रस उठवून देण्याची हतोटी आपल्या कवीस इतकी अपूर्व कशी साधली हे समजण्यास तरी फार खोल विचारांत शिरलें पाहिजे असें नाही. कवित्वाचें तत्व सहृदयता होय,—म्हणजे सामान्यजनांत व कवींत विशेष म्हणून येवढाच कीं, हृदयाच्या नानाविध वृत्ति, (ज्यांस

* असाच एक अत्यंत हृद्य प्रसंग कवून कालिदासांनै ‘शकुंतल’ नाटकांत घातला आहे. तोही येथें लिहिण्यावांचून आमच्यानें राहवत नाही. तो असाः—
शकुंतलेस दुष्यंताकडे पाठविली असतां तिचा तो आंगिकार करीना. तेव्हां शकुंतलाचा रस स्मरण देण्याकरितां त्याच्या मुद्रेचा आंगठी हातांतून काढूं लागली. पण ती नाहींशा पाहून तीव्रहृल पूर्वी झालेली एक ध्यानांत राहण्यासारखी गोष्ट तिनें दुष्यंतास सांगितली. ती ही—

“तन्वेकस्मिन् दिवसे नवमालिकामंडपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते सन्निहितमासीत् । तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापांगो नाम मृगपोतक उपक्रियतः । त्वया अर्थ नावत्प्रथमं पिवतु इत्यनुकंपिता उपच्छेदितः उदकेन न पुनस्ते अपारेचयाद्वस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चात्स्मिन्नेव मया गृहीते सलिले भनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि । सर्वेः सगंधेषु विश्वसिति द्वावप्यत्रारण्यकृद्विति । ”

† हे केवळ वाक्य आहे किंवा एकाद्या सगळ्या श्लोकाचे तुटक शब्द आहेत असाच आमच्यानें सांगवत नाही. इतकें मात्र दिसतें कीं, शार्दूलविक्रीडित छंदाप्रमाणे त्याची रचना आहे.

'रस' अशी परिभाषिक संज्ञा आहे) त्या त्यास स्वभावतःच अत्यंत सूक्ष्मत्वाने व स्पष्टत्वाने भासतात. ही शक्ति भवभूतीचे ठायी स्वभावसिद्ध असून तीस दुसऱ्याही दोन गुणांचे साहित्य होतें. ते त्याच्या मनाची कोमलता व शुद्धता हे होत. या त्याच्या गुणांच्या संबंधाने वर बराच विस्तार झाला आहे, व ते त्याच्या मनास किती अत्यंत अंगभूत होऊन राहिले होते याचें उत्कृष्ट प्रमाण हें कीं, शृंगार व वीर यांतही ते अगदीं स्पष्ट दिसत आहेत. मग करुणरसांत तर काय ! येथें अर्थांतच ते अनश्यक असल्यामुळे या रसाच्या परमोत्कर्षास ते सहजच कारणीभूत झाले आहेत.

पूर्वीक तीन रसांशिवाय इतर जे रस भवभूतीच्या नाटकांत आहेत त्यांचे उतारे येथें घेण्याची गरज दिसत नाही. कां कीं, त्यांपैकी कांहीं केवळ गौण म्हणजे प्रसंगवशात् साधलेले आहेत; व कांहीं स्वरूपतः म्हणजे पृथग्भूत असे न दिसून केवळ अन्यरसांतर्गतच होत. हे भवभूतीनें कोठें कोठें आणले आहेत हेही प्रत्येक नाटकाच्या वर्णनांत वर सांगितलेंच आहे; त्यावरून तीं स्पष्ट आमच्या जिज्ञासु वाचकांस सहज शोधून काढतां येतील.

मागें एके प्रसंगीं सृष्टिवर्णनाचा प्रकार संस्कृत कवितेंत कितपत आढळतो याविषयी कांहीं लिहून तिजमध्ये व आलीकडील इंग्लिश कवितेमध्ये या संबंधाने कोणता मोठा फरक दिसून येतो हें सांगितलें होतें. तथापि प्रस्तुत प्रसंगीं भवभूतीच्या संबंधाने इतकें अवश्य लिहिले पाहिजे कीं, पूर्वी एकंदर संस्कृत कवीविषयी जो अक्षेप केला आहे तो त्यासच एकास मात्र लागत नाही. आलीकडील इंग्लिश कवींच्या याटावर केलेले सृष्टिवैभवाचें वर्णन त्यांच्याच ग्रंथांत मात्र आढळतें. वाकीच्या कवींनीं वर्णन मुळींच केले नाही असें नाही; पण ते निराळ्या प्रकारचें. कांहीं अत्यंत सिद्ध व ठरीव गोष्टींस सोडून ते कधीही नसायाचें; व यावरून अशीही एका घेण्यास जागा राहते कीं, त्यांतील कित्येकांनीं—निदान आलीकडच्यांनीं तरी—स्वतः वर्णिलेल्या सृष्टिचमत्कारांचा अनुभव प्रयत्न न घेतां केवळ प्राचीन ग्रंथांवरूनच घेतला असावा. असा. अशा कवींपैकी भवभूति नव्हता अनें आम्हांस खास वाटतें, व सर्वांस ही बहुधा असेच वाटेल. **वर्डस्वर्थ** कवीविषयी अशी प्रसिद्धि आहे कीं, त्यानें स्वतः

आपल्या डोळ्यांनी जो पाहिला नाही असा सृष्टीतील पदार्थ किंवा चमत्कार त्याने एकही वर्णिला नाही. हीच गोष्ट आपल्या कवीसही बहुधा लागेल; कां की, सर्व संस्कृत कवींत विशेषकरून त्यानेच जे अनेक प्रसंगी सृष्टिसौंदर्याचे इतके उत्कृष्ट वर्णन केले आहे ते केवळ स्वकपोलकल्पित व अवास्तवच असेल हे म्हणणे समंजस दिसत नाही. बाकीच्या संस्कृत कवींच्या आणि भवभूतीच्या (तसेच इंग्लिश कवींच्याही) सृष्टिवर्णनांत दुसरा असाही एक मोठा भेद स्पष्ट दिसून येतो की, पहिल्यांचे वर्णन प्रायः अलंकाररूप—म्हणजे उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा इत्यादिगर्भित—असते; पण दुसऱ्यांचे तसे नसून नुसते साधेच असते—म्हणजे त्या त्या सृष्ट पदार्थांचे केवळ स्वरूपतःच वर्णन केले असते. यावरून असे दिसते की, वनश्रीची तऱ्हेतऱ्हेचीं रूपे पाहण्याचा भवभूतीस जात्याचा फार छंद असावा. असो; या गोष्टीचा प्रत्यय आमच्या वाचकांसच पुढील उताऱ्यांवरून सहज येणार आहेः—

दंडकारण्यांतील सृष्टिवैभवाचे वर्णनः—

इह समदशकुंताक्रांतवानीरवीरूत्—

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहंति ।

फलभरपरिणामश्यामजंबूनिकुंज—

स्वलनमुत्तरभूरिस्तोतसो निक्षरिण्यः ।

उत्तररामचरित २

एते तएव गिरयो विरून्मयूरा—

स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

आमंजुंबंजुललतानि च तान्यमूनि

नीरंधनीलनिचुलानि सरित्तटानि ॥

एते ते कुहरेषु गद्रदनदद्रोदावरीवारयो

मेघालंबितमौलिनीलशिखराः क्षौणीभृतो दक्षिणाः ।

अन्योन्यप्रतिघातसंकुलचलत्कल्लोलकोलाहलैः—

हत्नालास्त इमे गर्भारपयसः पुण्याः सरित्संगमाः ॥

रामः—देवि । रमणीयमेतत्पंपासरः ।

एतस्मिन् मदकलमाल्लिकाख्यपक्ष—

व्याधूतस्फुरदुरुदंडपुंडरीकाः ।

वाष्पांभःपरिपतनोद्गमांतराले

सदृष्टाः कुवलापिनो भुवो विभागाः ॥

‘ मालतीमाधवा ’ चा नववा अंक सृष्टेतिाल निरनिराख्या देखाव्यांच्या वर्णनांनी भरला आहे. तो आमच्या वाचकांपैकी ज्यांस काव्यपरिचयाच्या योगाने तशा प्रकारची रसिकता प्राप्त झाली असेल त्यांनी समग्र वाचण्यासारखा आहे. सध्यां एकंदर वाचकांसाठीं त्यांतील कांहीं वेंचे घेतो. —

सौदामिनी—भोस्तथाहमुत्पतिता यथा सकल एष

गिरिनगरग्रामसारिदरप्यव्यातिकरश्चक्षुषा पारिक्षिप्यते ।

(पश्चाद्विलोक्य) साधु साधु ।

पद्मावतीविमलवारिविशालसिंधु—

पारासरित्पारिकरच्छलतो विभर्ति ।

उत्तुंगसौधसुरमंदिरगोपुराट्ट—

संघटपाटितविमुक्तमिवांतरीक्षम् ॥

अपिच ।

सैषा विभाति लवणा ललितोर्मिपंक्ति—

रभ्रागमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।

गोमार्भिणीप्रियनवोलपमालभारे—

सेव्योपकंठविपिनावलयो विभांति ॥

[अन्यतोऽवलोक्य] अयमसौ भगवत्याःसिंधो—

दार्तिरसातलप्रायस्तटप्रपातः ।

यत्रत्य एष तुमलो ध्वनिरंबुगर्भ—

गंभीरनूतनघनस्तनितप्रचंडः ॥

पर्यंतभूधरनिकुंजीनजृंभणोत्य—
हेरंबकंठरसितप्रतिमानमोति ॥

एताश्वंदनाश्वकर्णसरलपाटलप्रायतरुगहनाः परिणतभालुरसुर-
भयोऽरण्यगिरिभूमयः स्मारयंतिखलु तरुणकदंबजंबूवनावनद्धांध-
कारगुरुनिकुंजगभीरगव्हरोद्गारगोदावरीरवमुखरितविशालमेखला
भुवो दक्षिणारण्यभूधरान् ॥ अयं च मधुमतीसिंधुसंभेदपावनो
भगवान् भवानीपातिरपौरुषेयप्रतिष्ठैः सुवर्णबिंदुरित्याख्यायते —

मकरंदः—सखे प्रसीद ॥ पश्य ॥

वानीरप्रसवैनेकुंजसारितामासक्तवासं पयः
पर्यंतेषु च यूथिकासुमनसामुज्जृंभितं जालकैः ।
उन्मीलकुटजप्रहासिषु गिरेरालंब्य सानूनितः
प्राग्भारेषु शिखंडितांडवविधौ मेघैर्वितानाप्यते ॥

राम, सीता इत्यादि सर्व पुष्पकविमानांत बसून परत अयोध्येकडे नि-
घाली असतां मलयाचलाकडे बोट दाखवून राम लक्ष्मणास म्हणतोः—

रामः—[अंगुल्या निर्दिशन्] वत्स ।

एता भुवः परिचिनोषि मिलत्तमाल—
च्छायांधकारिततुषारनिकुंजपुंजाः ।
उन्मूर्च्छदच्छमलयाचलतुंगशृंग-
प्राग्भारनिष्पातितनिर्झरपूरभाजः ॥

महावीरचरित ७

लक्ष्मणासही तेथील एका पूर्ववृत्तांताची आठवण होऊन तो त्याचें
वर्णन करतो. हा प्रसंग वर्षाकाळच्या एका रात्री त्यांची जी अवस्था
शाली ती होयः—

गज्जर्जर्जरितासु दिक्षु बाधिरे तत्स्फूर्जयुस्फूर्जितै—
व्योग्नि भ्राम्यति दुष्प्रभंजनजवादभ्रेऽप्यदभ्रे मुहुः ।

आक्षिप्यांधयति द्रुमांधतमसे चक्षुः प्रविश्य क्षपा
यत्रासीत् क्षपिता क्षरज्जलधरे त्वक्सारलक्षीकृते ॥

बरील सर्व उतारे बाह्यसृष्टिवर्णनपर झाले. आतां अंतःसृष्टीचें म्हणजे
अंतःकरणाच्या नानाविध वृत्तींचें वर्णन भवभूतीनें ज्या ज्या स्थलीं केलें
आहे त्यांतील कित्येक येथे घेतों—

सीतेचा हात स्वतःच आपल्या गळ्यांत घालून तें सुख अनुभवीत
होत्साता राम म्हणतो—

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूर्द्धेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च ॥

उत्तररामचरित १

राम मूर्च्छित झाल्यावर सीतेनें अदृश्यरूपानें त्याच्या ललाटास स्पर्श
केला असतां पुनः सावध होऊन तो म्हणतो—

स्पर्शः पुरा पश्चित्तो नियतं सएष
संजीवनश्च मनसः परिमोहनश्च ।
संतापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छा-
मानंदनेन जडतां पुनरातनोति ॥

लवानें रामास पाहतांच त्याची शत्रुत्वाची व औद्धत्याची वृत्ति एका-
एकीं मावळून जी मनाची अवस्था झाली ती तो वर्णितो—

लवः—आश्चर्यम् !

विरोधो विश्रांतः प्रसरति रसो निर्वृतिघन-
स्तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रवहयति माम् ।
झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा
महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

या शिवाय दुसऱ्याही अनेक प्रसंगां भवभूतीने वर्णन केलें आहे. तें भिन्न भिन्न रसांत आहे, यास्तव त्याचे चुटके येथें अनुक्रमानें घेतों.
(मालतीचे वर्णन)

[शृंगारपर]

सा रामणीयकनिधेराधिदेवता वा
सौंदर्यसारसमुदायानिकेतनं वा ।
तस्याः सखे नियतमिदुसुधामृणाल—
ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥

मालतीमाधव १

(मालतीने लवंगिकेच्या भ्रांतीने माधवास आलिंगन दिल्याचा प्रसंग)
एकीकृतस्त्रुवाचि निषिक्तइवावपीड्य
निर्भुगपीनकुचकुड्मलयाऽनया मे ।
कर्पूरहारहरिचंदनचंद्रकांत—
निष्यंदशैवलमृणालहिमादिवर्गः ॥

६

(मालतीस मूर्च्छा आली असतां ती पुनः सावध होते)
भवति विततश्वासा नासा प्रसन्नपयोधरं
हृदयमपिच स्निग्धं चक्षुर्निर्प्रकृतौ स्थितम् ।
तदनु वदनं मूर्च्छाच्छेदात्प्रसादि विराजते
परिगतमिव प्रारंभेऽहः श्रिया सरसीरुहम् ॥ *

१०

* असाच प्रसंग ' विक्रमोर्वशी ' त वर्णला आहे—

आविर्भूने ज्ञानिनि तमसा रिच्यमानेव रात्रिः
नैशस्यार्चिर्हृत्भुजइव छिन्नभूयष्टभूमा ।
मोहेनातर्धरतनुरिपं दृश्यते मुच्यमाना
गंगा रोधःपतनफलुषा गच्छतीव प्रसादम् ॥

अंक १

या श्लोकावरच धोरण ठेवून वरील श्लोक बहुधा लिहिला असावा. तरी येवढ्या-
वरूनच भवभूतीचे पूर्वेक दोन गुण विशेष फार उत्कृष्ट रीतीने दिसून येतात.
एक तर त्याचा स्वतंत्र काव्यरचनेविषयीचा बाणा, व दुसरा नुकताच वर सांगित-
लेला विशेष की, त्याचें वर्णन उपमाश्लंकाररूप नसतां केवळ यथादत्त असतें.

(५९)

(लवकुशांवरुन रामास सीतेची ओळख पटली तो प्रसंग)

आपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमास्ति ।
ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्षणो-
रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥

उत्तररामचरित ६

(सीता वनवासांत असतां तिच्या अलंकारविरहित मुखाची मुग्ध
शोभा राम आठवतो.

श्रमांबुशिशिरीभवत्प्रसृतमंदमंदाकिनी-
मरुत्तरलितालकाकुलललाटचंद्रद्युति ।
अकुंकुमकलंकितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते
निराभरणसुंदरश्रवणपाशसौम्यं मुखम् ॥

(वीरपर)

(कुशाचें वर्णन)

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवहुरूतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्पएव ॥

उत्तररामचरित ६

(चंद्रकेतूनें युद्धास बोलावले असतां लवाचें अचारण)

व्यपवर्तत एष बालवीरः पृतनानिर्मथनात् त्वेयोपहूतः ।
स्तनयित्पुरवादिभावलीनामवमर्दादिव दृप्तसिंहशावः ॥

[वत्सलपर]

(सीतेच्या बाह्याचें वर्णन)

अनियतरुदितस्मितं विराजत्-
कतिपयकोमलदंतकुड्मलाग्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
स्खलदसमंजसमंजुजल्पितं ते ॥*

उत्तररामचरित ४

[हास्यपर]

(अश्वाचें वर्णन)

पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तत्र धूनोयजसं
दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वारएव ।
शष्पाण्यति प्रकिरति शकृत्पिडकानाम्रमात्रान्
किंवा ख्यक्षैर्व्रजति सपुनर्दूरमेह्येहि यामः ॥

आतां फक्त एकाच रसार्ची उदाहरणे द्याव्याचीं राहिली आहेत. मागे कालिदासाविषयी लिहितांना उदात्त रसार्ची उदाहरणे वरीच देतां आलीं, कारण तीं त्याच्या ग्रंथांतून जागोजाग पुष्कळ आढळतात. पण भवभूतीच्या नाटकांत तसें नाहीं. 'मालतीमाधवा'चा नववा अंक, तसेंच 'महावीरचरिता'चा पांचवा व सातवा अंक यां खेरीज वरील रसार्ची उदाहरणे फारशीं कोठेंही आढळत नाहींत. या गोष्टीचें कारण तरी उघडच आहे. काव्य रचणारास हव्या तितक्या विषयांचा समावेश आपल्या ग्रंथांत करण्यास जशी सवड असते तशी नाटककारास

* सर्वे संस्कृतज्ञांस हा श्लोक वाचतांच 'शाकुंतला'तील एतरसमानार्थक श्लोकांची आठवण झाल्याविना राहणार नाहीं. तो हा:—

आलक्ष्यदंतमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तिन् ।

भंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहंतो

धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवन्ति ॥

अंक ७

या श्लोकास विशेष प्रसिद्धि येण्याचें कारण मागे सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, श्लोकांनामक फ्रॅच पडितास यानें भगदां तज्ञान करून सोडलें !



१००